

borec

8-9

1977



Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, predsednik, dr. Miro Stiplovšek, nam. predsednika, France Šušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-476, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vseбина

- 417 **Drago Mežnaršič:** Minerski tečaj oficirske šole Glavnega štaba NOV in POS
- 425 **Črtomir Šinkovec:** Balada o bajonetu
- 427 **France Škerl:** Primorsko partizanstvo v dobi Primorskega odreda
- 442 **Fani Okič:** Ti, ki si padel, pesem
- 442 **Nada Kobal:** »Santa messa per i miei fucilati«
- 449 **Emil Cesar:** Prežihov Voranc v šempetrskih zaporih
- 468 **Fani Okič:** Pravljica o človeku, pesem
- 469 **Peter Šobar st.:** Prva požgana vas v Ribniški dolini
- 481 **Miro Kocjan:** Na tej progi, pesem
- 483 **Daniel Costelle:** Nemški ujetniki v ameriških taboriščih
- 492 **Črtomir Šinkovec:** Zemlja, pesem
- 493 **Dr. Tone Zorn:** Hanns Haas in koroški Slovenci
- 498 **Fani Okič:** Modernemu poetu, pesem
- 499 **Florjan Lalmiš:** Za Kurde se bitka nadaljuje
- 502 **Fani Okič:** Pismo uredništvu
- 503 **Milan Aph:** Partizanska pesem na Prokrustovi postelji

Književnost — ocene

- 507 **Črtomir Šinkovec**
Leopold Trepper: Velika igra
- 509 **Slavko Rupel**
Tri knjige v zbirki »Rdeči atom«
- 510 **Slavko Rupel**
Drago Vresnik: Na begu

Bibliografija

- 512 **V oceno smo prejeli**

Grafična ilustracija na naslovni strani: Lojze Lavrič: V partizanskem taboru, 1943, linorez

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Drago Mežnaršič

Minerski tečaj oficirske šole Glavnega štaba NOV in POS

(Od ustanovitve do nemške ofenzive v jeseni 1943)

O oficirski šoli Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, o številu, vrsti in delovanju tečajev te šole, je bilo do sedaj zelo malo napisano. Nekaj malega so o tem pisali časopisi »DELO« in »Naša OBRAMBA«, in sicer ob proslavi »BELA KRAJINA 1974.«

Ker sem bil s pokojnim tovarišem Dermastjom soustanovitelj minerskega tečaja oficirske šole, sem se odločil napisati to z željo dati svoj prispevek k zbiranju podatkov o slovenski oficirski šoli.

Začetek in organizacija oficirske šole Glavnega štaba NOV in PO Slovenije

Z razvojem narodnoosvobodilnega gibanja, naraščanjem vojaških enot in vse večjega razmaha vojaških akcij, se je pojavila potreba po strokovnem načrtovanju in izvrševanju bojnih nalog. To pa je zahtevalo strokovnost vojaških starešin, ki se ni mogla pridobiti na terenu in v enotah. Samo hrabrost in prirojene starešinske sposobnosti, ki so bile odlika samoniklih pratizanskih komandirjev, niso več bile dovolj za nove in vse večje operativne naloge, ki so se pred njih postavljale. Večje in številnejše enote so zahtevale šolane vojaške kadre.

Glavni štab NOV in POS je to dobro in tudi pravočasno občutil, ko je v juliju 1943. leta odločil, da se ustanovi oficirska šola. Temu je verjetno pomagla tudi pozitivna izkušnja, s prihodom prve skupine partizanskih oficirjev, ki so prišli v Slovenijo po Titovi odločitvi, potem ko so končali oficirsko šolo pri Vrhovnem štabu. Ti oficirji so s svojo strokovnostjo v operativnih enotah NOV uspešno dajali svoj delež v opravljanju komandno-starešinskih nalog.

V novoustanovljeni oficirski šoli so tretjega avgusta 1943. leta najprej uvedli pehotni in topniški tečaj. Ostale tečaje so uvajali postopno in do kapitulacije Italije sta v šoli delovala še tečaj za minerje in tečaj za zveze. Skupaj so torej delovali štirje tečaji za vzgojo najpotrebnejših vojaških starešin.

Z ukazom o ustanovitvi šole je bilo imenovano tudi vodstvo šole, pod imenom Štab oficirske šole Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. Šola je imela svoj sedež v zaselku Gričice, ki je oddaljen od Starih žag v kočevskih hribih, približno eno uro hoda.

Za komandanta šole je bil imenovan tovariš Jože Malnarič, za političnega komisarja pa Milko Goršič. Šola je imela svojo prištavno četo in intendaturo. Komandir čete je bil tovariš Krjavel, to mu je bilo partizansko ime.

Hrana je bila v šoli enotna in dobra, posebno se je poboljšala po kapitulaciji Italije.

Omeniti moram da je bila morala tečajnikov visoka, saj so enote pošiljale v šolo samo najboljše borce. Za le-te je dodelitev v šolo pomenila veliko čast in ponos za vsakega, ki je bil izbran za gojenca partizanske oficirske šole. Kasneje sem slišal, da izbira ni bila več tako dobra, ker se mnogi dobri borci, ki so šolo končali niso vračali v enote, ki so jih poslale.

Minerski tečaj

V okviru šole je vsak tečaj predstavljal samostojno četo. Minerski tečaj je na primer sestavljal drugo četo, s svojim komandirjem, političnim komisarjem in namestnikom komandirja. Oborožitev čet je ustrezala naravi tečaja. Prva, pehotna četa, je imela poleg pušk še avtomatsko orožje in minomete, minerska četa pa samo puške in razstrelivo. Samo s puškami so bili oboroženi tečajniki za zveze, topničarji pa so imeli poleg pušk še topove.

Minerski tečaj je bil ustanovljen v drugi polovici avgusta 1943. Za organizacijo omenjenega tečaja sta bila šoli dodeljena dr. Marjan Dermastja in Drago Mežnaršič. Kasneje so šoli dodelili še Huberta Jeločnika in po kapitulaciji Italije pa je v šolo prišel še ing. Darko Guzelj ter še en inženir, katerega ime sem pozabil. Politični komisar tečaja je bil Marjan Dermastja, komandir čete Mežnaršič, namestnik komandirja Jeločnik.

V prvem organiziranem tečaju je bilo 40 tečajnikov minerjev, katere so v šolo pošiljale operativne enote po »ključu«, ki ga je določil Glavni štab. Nekateri borci iz brigad so bili že pred prihodom v šolo minerji. Večinoma so bili mladi fantje, stari približno dvajset let. Vsekakor so bili to hrabri borci, ki so svojo hrabrost tudi dokazali v jesenski nemški ofenzivi.

Šolanje je bilo prilagojeno potrebam takratnega stanja NOV. Po končanem šolanju se je zahtevalo od tečajnikov, da so večji minerji in diverzanti in usposobljeni za komandirje minerskih vodov in oddelkov.

Praviloma so se gojenci morali po končanem šolanju vrniti v enote iz katerih so prišli. Učna doba za vsak posamezni tečaj je trajala dva meseca.

Pouk je potekal v zapuščenih kočevarskih hišah na Gričicah, spali smo po gospodarskih poslopjih, kjer je bilo še sena. Potem ko smo se preselili v Semič, je pouk potekal v prostorih ljudske šole, kasneje pa v veliki gostinski sobi gostilne Štefan. V Gudaljih in Gaju pa je bil pouk v kmečkih hišah in drugih primernih mestih. Takrat je bil že zapadel sneg in je bilo hladno.

Po učnem programu je bilo treba gojence naučiti: minerstvo (razstreliva, prožilci, tehnika miniranja), diverzantska taktika, splošnih vojaških veščin, kot so korakanje, pehotne vaje in bojna taktika, praktične vaje na terenu. Razumljivo, da je bila v programu tudi idejno politična izobrazba tečajnikov. Zvečer in v prostem času pa je bilo skupinsko branje časopisov in druge literature, razgovori in mitingi. Člani partije in SKOJ so imeli sestanke.



Glavni štab NOV in POS je 3. avgusta 1943 ustanovil Vojno šolo za partizanske oficirje. Na sliki: slušatelji prvega tečaja na Gričicah na Kočevskem Rogu 1943

Začelo se je praktično iz nič. Prvi predavateljski kader: Dermastja—Urban, ki se je minerstva naučil v operativnih enotah, je bil po poklicu jurist. Mežnaršič je učil minerstvo v vojni mornarici. Jeločnik je bil pomorski letalec in je učil minerstvo kot predmet in ne strokovnost. Šola na začetku ni imela niti osnovnih učnih pripomočkov. Nismo imeli nobene strokovne knjige, ni bilo razstreliva, vžigalnikov, min in drugih pripomočkov za izobrazbo ljudi, ki morajo znati in poznati razstreliva in znati z njim ravnati dobro in varno, ker se pri delu z razstrelivi lahko napravi napako samo enkrat. Za minerja v nobenem primeru ni možnosti, da bi se na napakah učil.

Razstrelivo, vžigalnike, mine in druge pripomočke smo dobili pri enotah in orožarjih v Starih žagah iz pošiljk, ki so jih do takrat poslali Angleži, ali pa jim je bil dodeljen kot vojni plen. Tega smo nabrali precej. Tako dobljene mine in vžigalnike smo morali najprej sami razstaviti in preučiti, ker je bilo večinoma to orožje za nas same novo, predvsem pa tisti material, ki smo ga dobili od zaveznikov, kot na primer kemijski vžigalniki, »plastik« in razne diverzantske naprave.

Za večjo učinkovitost pri pouku smo se odločili napisati skripta, ki bi služila tečajnikom pri pouku. Vedeli smo, da sama predavanja ne bodo dovolj, da bi tečajniki mogli zapomniti učno snov, o kateri predavamo. Pri tem delu smo še mislili na to, da bo borcev učbenik iz minsko-eksplozivnih sredstev utegnil biti koristen pri kasnejšem delu in poučevanju novih minerjev v enotah. Skripto je izdal Glavni štab NOV in POS pod imenom »Minerstvo«, kot Vojaško strokovno knjižico številka 5. Naklada je bila dosti velika, tako da je dobil vsak tečajnik po eno knjižico, ki naj bi mu bila kot priročnik za delo v enotah.

Skripte so pisane po spominu, nekaj iz napotkov, ki so bili priloženi materialom, ki smo jih dobili od Angležev. Novejše stvari smo poznali iz strokovne lite-

rature, ki nam je bila dosegljiva še preden smo šli v partizane. Vsekakor je bilo vloženega veliko truda, da so bila skripta napisana tako, da so ustrezala svojemu namenu. Veliko težave smo imeli avtorji z jezikom. Trudili smo se, dati vsem pojmom slovenske izraze. To pa ni bilo tako lahko, ker nismo imeli pri roki nobene knjige, mi sami pa smo vse kar smo o razstrelivih in minsko-eksplozivnih sredstvih vedeli in se učili v srbohrvaščini, napotki priloženi angleškemu razstrelivu pa so bili napisani v angleščini. Rudarji in gradbeniki, katere bi vprašali, pa so znali izraze v svojem žargonu. Iskanje strokovnih izrazov, ki bi ustrezali našemu jeziku, nam je nalagalo mnogo truda.

Po kapitulaciji Italije smo povečali zaloge razstreliva in minerskih pripomočkov. Najdragocenejši vojni plen pa je bil za nas italijanski priročnik za minerje. Iz tega priročnika smo črpali podatke o jakosti nekaterih razstreliv in tablice za izračun količine eksploziva, potrebne pri miniranju raznih objektov.

Prav tako je napisan priročnik za diverzantsko taktiko. Ta je bil napisan po spominu in naši dotedanji praksi — malo pa po logiki in iznajdljivosti. Ostal je samo v rokopisu, kot pripomoček instruktorju.

Priprave za razstrelitev železniškega mostu v Novem mestu

Pred začetkom tečaja sem se, po ukazu, moral javiti na Riglu, v Levstikovem bataljonu in sicer tovarišu Ambrožiču-Novljanu. Seznanil me je z namero, da se minira železniški most čez Krko v Novem mestu in mi predložil da v tej akciji sodelujem. Tu se nam je priključil tudi tovariš Jeločnik. Dodeljen sem bil skupini petih tovarišev, od katerih se sedaj spominjam samo še tovariša Suhija-Senk iz Novega mesta. Skupina je bila ustanovljena nalašč za to akcijo in sicer z nalogo, da pripravi in izvrši miniranje mostu. Člani skupine so delovali v največji tajnosti pri 2. četi Levstikovega bataljona na Riglu. Več noči zapovrstjo so odhajali do mostu na oglede. Oprezovali so in zbirali podatke o zavarovanju mostu, o straži na mostu, izmeni in budnosti straže, o ponašanju obhodenj in patrolj, ter močnosti približanja mostu, — vse kar bi lahko vplivalo na uspeh akcije.

Most, ki ga je bilo potrebno minirati je bil tako rekoč v sredini mesta. Komaj 200 metrov oddaljen od sedeža štaba divizije »Isonzo« in komande mesta.

Namen skupine je bil, da v srednjem delu mostu, na oporniku ki je na sredini reke Krke, namesti razstrelivo. Z rušenjem opornika bi padli obe polovici mostu v Krko. S tem bi bila za dalj časa, če ne do konca vojne, prekinjena železniška proga Ljubljana—Karlovac, na kateri je potekal prevoz sovražnikove vojske in materiala. Še večji pa bi bil politični uspeh, ker bi bila akcija izvedena dobesedno pred nosom Italijanov.

Načrt rušenja mostu, ki ga je pripravil tovariš Ambrožič je bil naslednji: člani skupine bi se pritajili v bližnjem gozdu ob Krki. Razstrelivo, približno 400 kilogramov, ki bi bil parkiran v majhne vrečke, bi pripeljali po reki Krki do otočka blizu mostu. Od tam dalje bi ga določeni minerji plavajoč pripeljali do kasona (tako so Novomeščani imenovali srednji opornik) izpod mostu. Vsekakor je to predstavljalo najkočljivejši del operacije. V tem trenutku je bilo predvideno da se izzove kratki spoj in ugasne elektrika v celem mestu. S pomočjo lestvic bi minerji splezali na kason in ob štirioglati gornji del opornika položili eksplozivni naboj in omrežje za vžig. Napravili bi tako imenovano prislonjeno mino. To je bil edini način, ker je opornik kamnit, minske komore, ki jih je v opornik napravila bivša vojska za postavljanje razstreliva so Italijani zazidali. Ker ima prislonjena mina slabše dejstvo, opornik pa je sezidan od klesanih kamnitih blokov in je močan,



Predavatelj tečajnikom razlaga zahtevno snov

je bila predvidena tako velika količina razstreliva. Vžig bi se izvršil s kemičnimi sprožilci na zadržek, ki smo jih dobili od zaveznikov.

Po izvršenih izvidih, ki so bili opravljeni prav tiste dni pred kapitulacijo Italije, se je čakalo samo še na temno, po možnosti viharo noč, ki bi omogočila neopaženo približevanje mostu.

Ideja je bila privlačna, sicer tvegana, toda izvedljiva. Akcijo je preprečila kapitulacija Italije. Člani skupine so se vrnili k opravljanju svojih dolžnosti. Most pa je bil vseeno porušen, oziroma miniran 17. septembra, potem ko so Novo mesto zavzeli partizani.

O tem sem napisal malo več zato, ker je, tako kaže, akcija čisto pozabljena. Mislim pa, da čeprav ni bila izvršena, je zanimiva kot ideja, ki kaže kakšne tvegane podvige so bili pripravljeni izvršiti minerji NOV.

Kapitulacija Italije

S tovarišem Jeločnikom sva se vrnila v šolo. Kapitulacija Italije nam je omogočila, da za šolo dobimo veliko materiala kot vojni plen. Pouk, ki se je med našo odsotnostjo začel, smo z učnimi pripomočki bogatejši, nadaljevali. Učni tempo je bil prilagojen trajanju tečaja. Pouk je trajal ves dan. Prosti čas, ki ga ni bilo veliko, smo koristno izrabili za pripravo, proučevanje učne snovi in pisanja skript.

Kot zanimivost velja omeniti, da smo na pobudo pokojnega Marjana Dermastja, pripravljali besednjak slovenskega poveljevanja. Kot vire smo uporabljali bivša sokolska povelja, gasilske priročnike, taborniške in podobno. Nekaj pa smo prevajali iz hrvaščine. Vsekakor je bilo to precej zamotano delo, v katerem nismo prišli daleč.

Ker smo prišli ob kapitulaciji Italije v NOV tudi nekateri višji častniki bivše jugoslovanske vojske iz vseh rodov vojske, so pri oficirski šoli ustanovili tako imenovano »znanstveno skupino«. V to skupino so potem bili premeščeni novodošli starejši oficirji in nekateri znanstveniki. Spominjam se tovariša Levičnika (kasneje general major JNA), Pikla (polkovnik v letalstvu), Nagliča, Plajvajsa, Cvirna iz mornarice, nekega topniškega polkovnika in dr. ing. Franca Avčina. Ob preselitvi šole v Semič se je skupina razšla. V šoli so ostali po ofenzivi samo polkovnik Levičnik v tečaju za topničarje, podpolkovnik Pikel in dr. inž. Avčin v tečaju za zveze.

Dokler je bila šola še na Gričicah je prišlo obvestilo, da bo 27. septembra v Ribnici zbor vseh vojaških starešin bivše jugoslovanske vojske, ki so se priključili NOV in PO Slovenije. Tega so se udeležili tudi instruktorji tečajev oficirske šole, ker jih je bilo v šoli večje število.

V času od 20. do 25. septembra so bile v šoli volitve poslancev v prvo Slovensko narodno osvobodilno skupščino. Za vse nas v šoli je bil to pomemben datum, glede na to, da so to bile prve slobodne volitve za slovensko skupščino, pri katerih so enakopravno sodelovali tudi pripadniki vojske.

Šola se seli v Semič

Nekako okrog prvega oktobra se je kompletna šola preselila v Semič, kjer smo se vselili v poslopje osnovne šole in prosvetnega doma. Na pot smo šli, razumljivo, peš. Modernizirali smo se v toliko, da smo dobili nekaj mul, ki so prenašale težje orožje in drugi material. Poslopje šole se nahaja na robu mesta, ob cesti Novo mesto—Črnomelj. Gojenci so spali v šolskem poslopju, del starešin pa je dobil sobe pri meščanih v mestu. Tak raspored je trajal samo nekaj dni. Opozorjeni od Glavnega štaba in po lastni presoji, da je šola v mestu in ob glavni cesti preveč izpostavljena letalskim napadom (3. oktobra je bilo prvič bombardirano Novo mesto) in napadom sovražnika, ki bi prodiral po cesti s Hrvaškega ali iz Novega mesta, se je šola preselila izven mesta. Ta selitev se je kasneje izkazala kot zelo koristna. Nemci so namreč ob ofenzivi prišli do Semiča povsem nemoteno. Vodstvo šole, tečaje in druge enote, ki so bile v mestu, ni o neprijateljski ofenzivi in napredovanju do Novega mesta, nihče obvestil.

Po preselitvi so bili tečaji takole razporejeni: pehotni tečaj in tečaj za zveze sta se vselila v hiše na železniški postaji. Tu se je nahajal tudi štab šole. Minerski tečaj je bil v gostilni »Stefan« ob cesti, na pol poti izmed Semiča in postaje, topniški tečaj pa je bil v gostilni »Dajčbirt« ob cesti Semič—Črmošnjice. Po tem razporedu je bil minerski tečaj najbližji Semiču. To je bil kasneje tudi povod, da so se sami minerji, to je 2. četa oficirske šole, prizadevali v zaustavljanju nemške kolone.

Poslopje, v katero smo se vselili, je imelo dovolj veliko gostilniško sobo za pouk, spali pa so gojenci v bližnjih gospodarskih poslopih. Gostilna leži ob cesti in železniški progi, ki prihaja malo prej iz predora in se spušča v dolino do železniške postaje. Cesta na tem mestu med hišami dela ovinek in gre preko manjšega mostu — nadvoza.

Ta čas ko je bila šola v Semiču nas je obiskal angleški major Moor iz pionirskih enot angleške vojske. V šolo je prišel en dan pred ofenzivo, z namenom da nas pouči o razstrelivih in diverzantskem materialu, ki so nam ga poslali Angleži. Na sestanku in razgovoru z instruktorji šole pa je ugotovil »da znamo več kot on«. S tem je hotel dati priznanje našemu znanju o minerstvu, predvsem pa minerske tehnike in taktike, ki smo jo znali prilagoditi našim potrebam in prilikam.



Tečajniki Vojne šole na praktičnih vajah

Jesenska nemška ofenziva

Kot je znano, so Nemci 21. oktobra 1943 sprožili svojo jesensko ofenzivo na osvobojeno ozemlje Slovenije pod imenom »Wolkenbruch«. V svojem naletu so v enem samem dopoldnevu prišli od Kostanjevice preko Šentjerneja do Novega mesta, brez kakršnih koli težav. Od tu je I. SS tankovski grenadirski polk iz sestava 162. turkestanske pehotne divizije, napredoval po cesti preko Gorjancev v Belo krajino. Pri vasi Jugorje je glavnina polka nadaljevala pot po cesti proti Semiču s končnim ciljem, doseči do večera Črnomelj, kjer se je moral spojiti z enotami, ki so napredovale s Hrvaškega v Belo krajino. Semiču se je sovražnik približal okoli 14 ure. Ker od nikogar nismo prejeli nobenega obvestila o ofenzivi, še manj pa o vdoru Nemcev do Novega mesta in napredovanju preko Gorjancev v Belo krajino, je šola mirno opravljala svoje vsakodnevne vaje in pouk. Ta čas je bil popoldanski odmor.

Nekaj po 14 uri je prihitel do gostilne »Štefan« neki Semičan z novico, da so Nemci v Semiču. Poslali so ga k meni kot komandirju. Ker nisem mogel verjeti tej novici (bili smo daleč in na samem, pa bi nas moral nekdo obvestiti o nevarnosti). Da bi se prepričal o resničnosti opozorila, sem šel po cesti kakih 500 metrov proti Semiču, do ovinka, od koder se je videlo mesto in dolina ob njem. Od tu sem resnično zagledal nemško motorizirano kolono in kmalu nato slišal posamezne strele iz pušk in stroginj.

V veliki naglici je bila četa pripravljena na spopad z Nemci. Gojenci so zavzeli položaje v vinogradu iznad ceste in proge. Tovariš Jeločnik (namestnik komandirja šolske čete) je dobil nalogo, da z eksplozivom, ki ga je imela četa za pouk, minira nadvoz — cestni most nad progo. V štab šole smo poslali kurirja z obvestilom o prisotnosti nemške kolone in ukrepih naše druge čete.

Kmalu zatem ko smo zavzeli položaje, se je pokazala med hišami nemška kolona, na čelu z dvema motoristoma. Motorista sta se pred mostom zaustavila in eden od njiju je, ko je zagledal na mostu razstrelivo, stekel na most in onеспособil postavljeno razstrelivo. Počili so prvi strelji namenjeni motoristu, nakar so borci začeli streljati na kolono, ki se je zaustavila. Na naš ogenj in napad so Nemci odgovorili s topovi iz tankov in drugim strelnim orožjem. Pehota, večinoma Turke-stanci, so se izkrcali iz kamionov.

Napad gojencev minerske šole, boj ki so ga s tem sprožili, miniranje mostiča, čeprav neuspelo, ker za postavljanje učinkovite mine ni bilo časa, verjetne žrtve na strani sovražnika, vse to je zaustavilo nemško kolono v Semiču.

Spopad s sovražnikom, streljanje in hrup, ki ga je povzročil boj, je bilo opozorilo o vdoru sovražnika enotam v Črnomlju in Črmošnjicah. S tem ko smo zadržali nemško kolono v Semiču preko noči, smo omogočili, da so v teku noči ogrožena poveljstva na svojem območju izvršila potrebne premike. Zaledne ustanove in bolnišnice v Črmošnjicah so imele dovolj časa, da se umaknejo. Četa je v tem spopadu imela štiri ranjence, od katerih je bil eden teže ranjen.

Razumljivo je, da odpor tako malega števila partizanov proti skoro celemu SS tankovskemu grenadirskemu polku, ni mogel trajati delj časa, posebno še, ker je pretela obkolitev iz smeri Semiča. Zato se je četa, ki je štela okrog 40 gojencev, po kratkem boju umaknila v hrib, prečkala cesto Novo mesto—Uršna sela—Črnomelj na poti do Črmošnjic, kamor smo prispeli ob 20. uri. Tu smo našli del bolnišnice, ki je bila še pred početkom ofenzive evakuirana iz Dolenjskih Toplic.

Ce vemo, s kakšno hitrostjo je sovražna kolona napredovala od izhodnih položajev pri Kostanjevici do Novega mesta in Semiča, je zadrževanje kolone v Semiču pred vratmi Bele krajine — Črnomlja in Metlike, pred vstopom v dolino in cesto do Črmošnjic, Starih žag, Podturna in Dolenjskih Toplic, ki obkroža podnožje Roga, je to bil pomemben podvig, ki zasluži da ga zapišemo. Lahko rečemo, da je bil v tem prvem dnevu ofenzive spopad gojencev minerskega tečaja, prvi organizirani odpor na poti nemškega napredovanja in alarmni zvonec vsem, ki so bili v bližini. Prav tako pa jim je bil z daljšim, neplaniranim zastojem kolone, omogočen umik in evakuacija ranjencev in materiala.

V Črmošnjicah se je četa zadržala kot zaščita bolnišnice, vse do jutra 22. oktobra, dokler ni bila cela bolnišnica evakuirana. Zjutraj tega dne smo se umaknili v Rog do vasi Ribnik. Tu smo srečali ostale tečajnike in štab šole. Nekaj dni kasneje je kompletna šola odšla na Gričice.

Odhod v Žumberak

Komanda šole je poiskala zvezo z Glavnim štabom, ki se je mudil nekje v bližini. Po vrnitvi komandanta smo krenili na Gorjance. V noči od 25. na 26. oktobra smo prestopili cesto Dolenjske Toplice—Črmošnjice blizu Starih žag. Železniško progo Novo mesto—Metlika smo obšli čez tunel pri Rožnem dolu in se utaborili v gozdu Radoha. Ta premik je izvršen zadnji čas preden je sovražnik 26. oktobra sklenil obroč okoli Roga.

Radoha je gozd med glavno cesto, ki vodi iz Novega mesta preko Gorjancev in Jugorja v Metliko in cesto Novo mesto—Uršna sela—Semič. To cesto so Nemci »blokiral«¹ šele 26. oktobra, medtem so cesto preko Gorjancev kontrolirali z tanki in patruljami od prvega dne ofenzive. Naš večkratni poskus, da bi šli čez cesto na Gorjance po noči, ni uspel. Ker so se nemške in belogardistične patrulje pri svojih obhodih že nevarno približale našemu taborišču in se je bilo bati, da nas

opazijo, kar bi imelo težke posledice za šolo, če bi nas na tem mestu obkolile in napadle, je bilo sklenjeno da se izvrši premik podnevi. Popoldne 29. oktobra se je premaknila kolona v bojnem razporedu do roba gozda med Vahto in Jugorji. Ko je bila cesta z obeh strani zavarovana, je okrog 17. ure popoldne kompletna šola s štabom in pratežem, brez boja prečkala cesto Novo mesto—Metlika in se tako umaknila na Gorjance.

Zanimivo je, da nas je pot do ceste vodila točno preko mesta, kjer so Nemci postavljali zasedo. To smo ugotovili po poležani travi in odvrženih cigaretnih škatlah.

V Zumberaku smo se zaustavili v vasi Radatoviči in Gaj. Potem pa, ko se je sovražnik umaknil iz Bele krajine, smo se naselili v vasi Gudalji, kjer smo končali tečaj. Gojenci so polagali izpite, nakar so bili vrnjeni v svoje enote, ki so se takrat pripravljale na protiofenzivo.

V teh pripravah za protiofenzivo smo sodelovali tudi instruktorji. Po končanem tečaju smo bili poslani vsi minerski strokovnjaki v operativne enote, da sodelujemo v protiudaru, ki so ga pripravljale naše enote.

Jaz se potem nisem več vrnil v šolo, ker sem bil po ukazu Glavnega štaba NOV in PO Slovenije poslan v Dalmacijo, kamor sem konec novembra odpotoval iz Drag v Zumberaku. Pot me je vodila preko Korduna in Like na otok Vis.

Črtomir Šinkovec

Balada o bajonetu

*Stari Jošt ima v kotu svoje kovačije
kup železja — vojno zapuščino:
rjast bajonet se s skrhano ostrino
nam v oči zabode iz revne ropotije.*

*Jošt to vidi, v rôko bajonet vzame,
žleb pokaže za odtok krvi in zlo konico,
oklepal se ročaja je vojak z desnico
ko v ogenj je vihral človeške drame...*

*»Delavski so žulji bajonet skovali,
ga nabrusili v radost krvolokom,
igrača komaj zdaj bo še v korist otrokom,
ko v polju bodo regrat nabirali...«*

*Kot gada mrzlega bi imel v desnici,
Jošt odvrže bajonet v šarasto rjavino:
tam zaječal je kot v živo bi globino
sekal, paral s smrtjo na konici...*

* * *

*Popravlil rad bi bedni vtis
in hoče se povzpeti v prejšnjo slavo,
zato pred nas je, nam v zabavo
razgrnil svoj življenjepis:*

*— S trdimi žulji rudarjev
bil izkopan sem v temnih nedrih Laponije,
káljen z znojem železarjev
v visokih pečeh Domnarveta,
kot fino jeklo prepeljan
na ladjah temnih mornarjev
v pristanišče sončne Italije...*

*Bajonet postal v objemu sem delavskih rok.
Vojni v zakupu bil rimski je bog,
blagoslovili zato so me kardinali,
na paradah proslavljali me generali
v gromki, svečani prisegi:
»Sládko je umreti za domovino in kralja!«*

*V boju sem vedno bil v zgaranih rokah,
strahoval kmete uporne, delavce stavkujoče
s srhljivo močjo, v ovce pokoril mornarje,
ki so hoteli biti ljudje... potem so v vojnah
me mnogih blagoslavljali spet kardinali,
ko v ogenj vihral sem iz pekla v peklo,
z živimi nosil smrt, ogenj in zlo,
z mrtvimi padal v blato in kri...*

*Nekega dne me vojak je, delavec iz Torina,
presvetljen v človeka, odvrgel v smeti...*

*Reka miru je preplavila razdejano Evropo,
od sovraštva streznjenim — domovina...*

France Škerl

Primorsko partizanstvo v dobi Primorskega odreda

(45 dni Badogliove vlade)

O zadnjem mesecu italijanske okupacije slovenske Primorske je razmeroma malo jasnih opisov dogodkov, ki so se v tem času dogodili. Se največ je italijanskih dokumentov, ki pa so zelo enostranski oziroma gledajo na dogodke z italijanskega vidika. Če govore o spopadih s partizani, jih navadno pretiravajo, posebno pa povečujejo partizansko moč, ki v tej dobi naposled ni bila ravno velika. O strukturi partizanske vojske navadno nimajo pravega pojma. Posamezne dogodke sem skušal dopolniti s spomini partizanskih borcev, kolikor se dogodkov še spominjajo. Za mnoge pa ni znano dovolj partizanskih akterjev ali pa so mi neznani, da bi mogli razjasniti marsikatero dvome. Zato prosimo vse, ki bi mogli kaj prispevati ali dodati k natančnejšemu poznavanju tedanjih dogodkov, zlasti delovanja minerskih skupin, ali pa popraviti, kar je tu napisano, naj napišejo svoje pripombe in jih pošljejo na naslov revije Borec v Ljubljani. Za vsako pojasnilo jim bomo iskreno hvaležni.

Mussolinijev padec, čeprav je ponekod vzbudil dokaj veselja, še več pa pričakovanja, vendarle ni zmedel ne aktivistov ne partizanov na Primorskem. Zaradi izjave Badogliove vlade, da se vojna nadaljuje, so se posebno partizani hitro zavedli novega položaja, ki zlasti narodnoosvobodilnemu gibanju ni prinesel kakega resničnega olajšanja.

Dušan Pirjavec je čas Mussolinijevega padca v poveljnih spominih označil z naslednjimi besedami: »Medtem je odstopil Mussolini. Toda položaj za partizane se ni izboljšal. Badogliovski oblastniki so naprej z istimi fašističnimi in karabinjerskimi trupami nadaljevali borbo proti partizanom in teror nad civilnim prebivalstvom...«¹ S podobnimi besedami je orisal vpliv Mussolinijevega padca na partizane Martin Greif v svojih poveljnih spominih. Mussolinijev padec »je bila velika novica za nas. Lahko smo vsak čas pričakovali, da bo konec z italijansko vojsko in da bo fašistična Italija kapitulirala. Nismo se pa seveda na te vesti popolnoma zanesli. Ker razen radijskih poročil ni bilo nobenih drugih znakov, da Italijani mislijo popustiti. Niso

izpustili zapornikov in ne internirancev. Vojska je še dalje ostala v kasarnah in nič ni kazalo, da mislijo režim v teh krajih spremeniti.² Na drugem mestu smo videli, da je tak položaj bil čista resnica. Položaj na Primorskem se z Mussolinijevim odstopom ni izboljšal. Režim, ki ga je nasledil, je na osvobodilno gibanje na Primorskem gledal sovražno in je boj proti njemu nadaljeval.

V trenutku Mussolinijevega padca so bile primorske brigade razporejene po Primorskem, kakor so v glavnem bile po vrnitvi iz Beneške Slovenije. Brigade kakor njihovi bataljoni seveda niso povsem mirovali, temveč so se premikali v skladu s svojimi akcijskimi programi. Gradnikova brigada je bila na severu, na Tolminskem, Gregorčičeva pa na jugu oziroma v južnem delu Banjške planote in Trnovskega gozda, z enim krakom vse do Nanosa, ki se je potem premaknil v okolico Črnega vrha, kjer je imel več bojov z Italijani prav v zadnjih dneh Mussolinijeve vlade. Tretji bataljon Gregorčičeve brigade se je kakor dotlej gibal po južni Primorski, po Brkinih, Pivki in delu Vipavske doline.

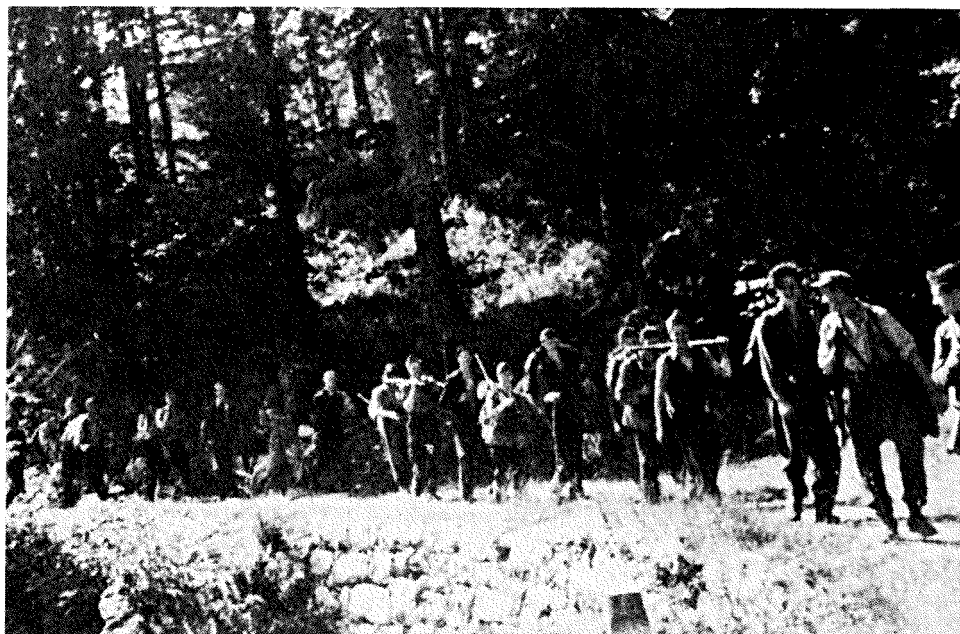
Značilno za vse partizanske enote je po Mussolinijevem odhodu bilo, da v glavnem niso organizirale velikih akcij. Seveda tega niso zakrivila partizanska poveljstva, temveč je močno vplivalo pričakovanje večjih reorganizacij, ki jih sicer poznamo pod besedami umik brigad s Primorskega. Reorganizacija je bila načrtovana že prej, to je pred Mussolinijevim padcem in ta nanjo v bistvu ni vplival, kvečjemu jo je pospešil. Toda videli smo na drugem mestu, da celo ta pospešek ni bil posebno nagel, kajti za reorganizacijo partizanske vojske na Primorskem je bil odločilen koncept glavnega štaba NOV in POS o razvrstitvi celotne partizanske vojske. Na ta koncept pa je vplivalo izkrcanje zahodnih zaveznikov na Siciliji in perspektive, ki so se z njo odpirale na Primorskem.

Pomanjkanje velikih akcij na Primorskem od Mussolinijevega padca do kapitulacije Italije nam zelo nazorno kažejo poročila o partizanskih bojih z Italijani na Primorskem v tem času. Značaj takratnih bojov kaže, da so razen partizanskih enot v boj posegle še minerske skupine, karavle in oddelki VOS. Toda kakor je zaradi italijanskih dokumentov zelo lahko ugotoviti, kdaj in kje je prišlo do spopadov, je pa zaradi pomanjkanja partizanskih virov po večini težko reči, katera partizanska skupina se je tega in tega boja konkretno udeležila. Vse je bilo zelo prepleteno in zapleteno. Moramo zato opozoriti vnaprej, da vse naše opredelitve za partizansko udeležbo veljajo bolj približno.

V prvih dneh po Mussolinijevem padcu so v akcijah bile udeležene enote, ki so bile še v starem sestavu brigad in njihovih bataljonov ali pa je bila kaka akcija delo še manjše skupine ali celo izraz seveda naročenega oziroma sporazumnega individualnega nastopa. Taka je nedvomno bila pri Dolah pri Idriji dne 25. julija, ko je partizan (?) Maksimiljan Seljak prišel na stanovanje svojega brata Antona in ga hotel ubiti. Dejanje mu je preprečil rudar Trattini.³ Kaj je bilo vzrok takega nastopa, vir ne piše. Lahko je bilo kako sodelovanje brata Antona z Italijani.

Istega dne je malo pred polnočjo prišlo do streljanja pri Gojačah v občini Črniče med vojniki premičnega oddelka iz Črnič in Šempasa s skupino partizanov. Posebnega rezultata ni bilo.⁴ Na partizanski strani je bila prehranjevalna patrulja iz prvega bataljona Gregorčičeve brigade. Italijansko navajanje 15 partizanov je vsekakor pretirano, saj je bilo ponoči, ko je število sicer težko ugotoviti. Po tem da so partizani pustili na terenu živež razne vrste, govori jasno za to, da je na partizanski strani šlo za intendantsko skupino, kakor je potrdil tudi Karel Nardin-Jakec.

Pri Košani na Notranjskem je 25. julija pregledovala teren patrulja 4 vojakov iz 53. polka divizije Sforzesca. Napadli so jih partizani — verjetno so bili kurirji, saj je v bližini bila karavla P-3 — in ranili enega italijanskega vojaka, ki je potem



Sredi julija 1943 je dobil štab Primorske operativne cone povelje, naj privede obe primorski brigadi v 14. divizijo. Brigadi sta se pred odhodom združili v 3. brigado Ivana Gradnika. Brigada na pohodu skozi Trnovski gozd avgusta 1943

v tržaški bolnišnici umrl. Partizani so mu odnesli puško in se umaknili v gozd.⁵ Karabinjerji so napisali, da je Italijane napadla skupina 30 partizanov, kar je bilo nesmiselno.⁶

Partizanom drugega bataljona Gregorčičeve brigade je treba pripisati rekvizicijo pri gozdarju Premu na Tisovcu pri Črnem vrhu, h kateremu je baje, to je po italijanskem viru, prišlo 26. julija 30 partizanov, v resnici jih je najbrž bilo le skromna patrulja, in mu odpeljali troje goved ter se oddaljili proti Lokvam. Oropanega Prema je menda 8 partizanov zadrževalo do 28. julija zvečer.⁷

Dne 26. julija je oddelek, ki je pripadal sicer neznani enoti XXIV. korpusa, napadel kurirsko karavlo na Rdeči steni in zasegel nekaj municije ter sanitetnega in propagandnega materiala.⁸ V dneh Mussolinijevega padca so po brzozavki VIII. armadi partizani na več mestih vznemirjali nekatere postojanke XXIV. korpusa, npr. v Kalu pri Grahovcu, v Rutu v Črnem vrhu, v Muzcu pri Tarčentu in pri Špjnetru v Nadiški dolini. Toda dneva teh dogodkov niso datirali. Kakih posledic pa ni bilo.⁹ Proti koncu meseca so brzozavke VIII. armadi ponovno govorile o takem partizan-skem vznemirjanju italijanskih postojank, npr. v Rutu in Slavini.¹⁰

Dne 27. julija je prišlo do nenadnega spopada pri Batujah ob železniški progi Dornberg—Ajdoščina, ko so partizani nedoločenega števila ob 21.45 uri napadli patruljo 5 italijanskih vojakov iz 4. čete 42. bat. T. bis, ki so varovali progo. Enega od njih so ubili in mu pobrali orožje ter čevlje. Kasnejša čistka ni dala uspehov.¹¹ Partizani so pripadali patrulji 1. bataljona Gregorčičeve brigade.

Drugečrne vrste je bila akcija 5 partizanov, ki so 29. julija ob 24. uri prišli v Volčjo drago k 46 letni šivilji Marcelli Galliussi, poročeni Aricioni, ki je delala za vojake

graničarje in vojake 23. polka iz Gorice. S pomočjo še drugih partizanov so ji odnesli 28 plaščev in 60 srajc.¹² Partizanska skupina je pripadala kurirjem. Akcijo so opravili dogovorno s šiviljo.¹³

Istega dne so partizani pozno popoldne (17.30) streljali na italijansko patruljo 10. čete 81. polka divizije 'Torino' na cesti med Colom in Logatcem. Rezultatov ni bilo.¹⁴ Partizani so mogli biti kurirji, ker je tam v bližini vodila kurirska pot, ali pa so pripadali patrulji Gregorčičeve brigade.

Bolj nenavaden je bil napad treh partizanov, ki so prišli 31. julija ob 21.45 v Črniče v stanovanje občinske tajnice. Tajnica je reagirala s pištolo in enega partizana ranila, da se je oddaljil in celo pustil puško. Patrulja italijanskih vojakov je takoj intervenirala in ubila enega partizana, komandirja čete in ujela drugega. Odvzela mu je dve bombici, nahrbtnik z municijo in obleko. En karabinjer je bil pri tem ranjen.¹⁵ Akcija v Črničah je bila po nalogu Karla Nardina, komandanta bataljona. Skupina partizanov, ki je šla v akcijo, je štela 9–10 mož in imela s seboj tudi mitraljez. Skupina je hotela likvidirati župana (podestá). Doma pa so naleteli na tajnico, ki je bila županova žena. Ta je šla v kabinet, vzela pištolo in ustrelila Lojzeta Lovca-Simona. Partizani so ga odnesli v črniške gozdove. Toda zanj ni bilo pomoči. Zdravnika v bližini ni bilo. Zato je Lovec prosil, naj ga partizani ustrele, da se ne bo mučil. To so naposled tudi napravili.¹⁶

O akcijah podobnega značaja, kakor je bila 29. julija v Volčji dragi, govori tudi brzojavka VIII. armadi v zadnjih dneh julija, ne da bi dan natančneje določila. V Biljah namreč in pri Špjetru ob Nadiži so partizani prišli v stanovanje dveh miličniških podoficirjev, ki sta bila na dopustu, jima pobrali pištole in obleko.¹⁷ Šlo je torej za udarce po fašistih in pridobitev orožja, samo da akcija ni bila dogovorjena s prizadetimi kakor v Volčji dragi.

Vse navedene akcije so bile po obsegu in učinku zelo skromne, daleč od kakih velikopoteznih akcijskih programov. Bile so rezultat majhnih iniciativ. Zato so se pojavljale v nekakšni razpršeni obliki, v kakršni se je partizanska dejavnost kazala že mnogokrat tudi prej. Prav v takem načinu partizanskih nastopov moramo iskati značaj takratnega časa. Mussolinijev padec sam namreč ni sprožil pri partizanih kake večje dejavnosti. Na drugi strani je pa ta način partizanskih nastopov izpričeval, da kaj več niti niso mogli napraviti. Ni šlo samo za nezaupanje italijanskim potezam, temveč moramo iskati vzroka tudi v reorganizaciji partizanske vojske na Primorskem, ki se je dejansko začela tako rekoč neposredno po Mussolinijevem padcu. Pravzaprav je bilo tako celo prav. Italijani so res lahko pokazali, da na kake resne spremembe ne mislijo. Začasni zastoj zaradi 25. julija je pa vendar omogočil partizanom izpeljati reorganizacijske obveznosti. Kakšne možnosti in okoliščine bo pa čas potem pokazal, so prepustili prihodnjemu razvoju.

Reorganizacija partizanske vojske na Primorskem je bila povezana z umikom brigad s Primorske. Slišali smo že na drugem mestu, da glavna naredba poveljstva slovenske partizanske vojske o umiku primorskih brigad ni ohranjena. Nekaj misli iz nje je pa verjetno ponovil dopis centralnega komiteta KPS pokrajinskemu komiteju za Primorsko dne 14. julija 1943, ki je vseboval navodila za umik brigad.¹⁸ Malo več je zapisano v reorganizaciji, ki se je je pokrajinski komite takoj lotil, kakor nam prikazuje njegov dopis centralnemu komiteju KPS z dne 27. julija. Ustanovil je novi Primorski odred in uredil njegovo strukturo. Imel naj bi 2 bataljona in nekaj minerskih skupin. Odredu in bataljonoma je določil poveljniški kader, kakor smo tudi slišali že na drugem mestu.¹⁹

Toda poveljniški kader je že v nekaj dneh doživel velike spremembe. Novi Primorski odred je s prvo naredbo z datumom 1. avgusta 1943 nanovo uredil bataljon-

ski poveljstvi, ki sta potem ostali trajni in se držali, kolikor se našega obravnavanja tiče, do konca naše dobe, to je do kapitulacije Italije. Obema bataljonoma so 1. avgusta določili tudi operacijski področji. V severnem delu Primorske, predvsem na severnem delu Banjške planote je bil razporejen drugi bataljon. V južnem delu, ki je obsegal Trnovski gozd in Vipavsko, je bil razporejen prvi bataljon. To je videti jasno iz zapiskov Martina Greifa²⁰ in Cirila Zupanca.²¹ Vsak bataljon je imel okoli 100 mož, minerske skupine pa po 10.²²

Zanimivo dejstvo po novi razporeditvi je bilo, da zahodno od Soče ni bilo več večje partizanske enote niti ni smela tam biti; to se je izkazalo pozneje, ko je začela znova naraščati mobilizacija v partizane, kot zelo neugodna okoliščina, toda praktično se je držala do kapitulacije Italije.

Reorganizacija partizanske vojske je bila povezana tudi z ločitvijo partizanov med tiste, ki bodo z Gradnikovo brigado odšli na Dolenjsko, in tiste, ki bodo ostali na Primorskem. Ta ločitev je bila daljši proces, ki ga v nadrobnostih pravzaprav slabo poznamo. O njem smo slišali že na drugem mestu. Tu nas bolj zanima formiranje enot, ki so ostale na Primorskem in se vključile v novo strukturo Primorskega odreda. Tudi ta proces verjetno ni bil tako kratek in je zahteval vsaj nekaj dni, ker so se iz brigade izločeni partizani morali vključiti v nova bataljona in še kake druge manjše skupine, npr. minerske. Tudi o oblikovanju teh enot je znano malo. Izjema je drugi bataljon, katerega formiranje je orisal Martin Greif v svojih že imenovanih poveljih.

Drugi bataljon, v katerem je Martin Greif (Rudi) postal politkomisar, se je po njem formiral na Vršeh nad Čepovanom. Imel je okoli 80 borcev.²³ Verjetno so bili to borci, ki so jih izločili iz Gradnikove brigade. Če to upoštevamo, potem je do stvarnega formiranja bataljona prišlo nekako takrat, ko je Gradnikova brigada odšla proti jugu, na pot na Dolenjsko.

Po Greifovih spominih je podoba pokrajine na Vršeh ob njegovem novem prihodu tja bila zelo žalostna. Večina hiš je bila požganih, prebivalci pa po zaporih, ker so bili žrtev divjanja italijanske vojske ali policije v pomladanskih dneh, ko je sam odšel proti Trbižu.

Martin Greif je v svojih partizanskih spominih zapisal, da je za komandanta drugega bataljona bil imenovan Tone Korenčič-Tarzan, on sam pa za politkomisarja. Partizani so bili večinoma starejši ljudje. »Lepo smo si uredili taborišče«, je zapisal. »Ker Italijanov skoraj zadnje čase ni bilo na spregled, smo živeli kar mirno življenje. Uvedli smo takšen red, kot da bi bili v kasarni: Redne dnevne vežbe, politične ure in pa zabave. Prebivalci iz okoliških vasi so kaj radi prihajali k nam. Posebno so jih zanimale politične ure, pri katerih so se pridno udeleževali diskusije...«²⁴ Po njegovem so tako taborili do prvih dni septembra 1943. Toda bivanje na Vršeh le ni bilo tako stabilno, kakor piše Greif. Kakor nam kažejo nekateri drugi dokumenti, je prišlo tudi do večjih premikov, toda o tem bomo slišali pozneje.

Podobno kakor drugi se je nedvomno formiral tudi prvi bataljon, morda je bilo kje v Trnovskem gozdu. Formiranje je moralo biti povezano z ločitvijo borcev iz drugega in prvega bataljona Gregorčičeve brigade, ki so jih pustili na Primorskem. Toda na žalost o njegovem formiranju trenutno še nimamo na razpolago podobnih spominov, kakor jih je napisal Martin Greif o svojem drugem bataljonu. Kako je bilo pa z njegovimi akcijami, je prav tako nejasno.

Zdi se, da je nekoliko bolj konkretnije znana dejavnost minercev v južnem delu Primorske. Omenjajo se namreč v italijanskih dokumentih dejanja, za katera je bilo treba minerske roke. Dejavnost je pa organiziral Stjenka-Šibelja.

Skromnejša je bila le akcija pri Vogrskem 3. avgusta, ko je bila pri Volčji dragi prerezana telefonska žica ob železnici.²⁵ Tako so lahko izvedli tudi kurirji ali kaka patrolja iz Gregorčičevega bataljona.

Povsem drugačnega značaja je bila pa akcija 3. avgusta na električnem daljnovodu Doblar—Opčine na vrhu Triješnjeka nad Temnico na Krasu, kjer sta bila razrušena dva stebra.²⁶ Pripisati jo smemo Stjenkovemu delu.

Nekaj dni kasneje, to je 7. avgusta, so partizani pri Šempolaju, nedaleč od Nabrežine — po italijanskem viru je bila ‚grossa banda‘, kar je bilo seveda pretirano — obkolili alpinca 279. bat. Monviso, ki se je oddaljil iz patrolje, ki je nadzirala daljnovod visoke napetosti. Potem ko so ga izprašali, so ga izpustili. Čiščenje terena ni dalo uspeha.²⁷ Verjetno so partizani bili iz Stjenkovega minerskega voda, ki je istega dne zvečer ob 23. uri pri Slivnem, nedaleč od Nabrežine, razrušil steber visoke napetosti št. 597.²⁸

O nekaterih dogodkih bi mogli reči, da so bili povezani s premiki gradnikovcev od severa proti jugu in dalje na Dolenjsko. Vendar gre včasih tudi za izjeme. Taka je npr. bila na Vrsniku 6. avgusta, ko je večja skupina partizanov, ki je po italijanskem viru prišla z onstran meje — torej z Gorenjske — v hišo Ivana Podobnika ter mu odgnala konja, vola, prašiča in odnesla nekaj obleke in živeža. Konja so pustili pri kmetu na drugi strani meje, kjer ga je 9. avgusta mogla dobiti domača hčerka, toda je morala zanj odšteti 3000 lir.^{28a} Akcije pa niso opravili Gorenjci, temveč južni bataljon Primorskega odreda.²⁹ Drugi dogodki so bili pa lahko povezani s premiki gradnikovcev. Pri tem pa ni treba misliti na glavnino brigade, temveč tudi na manjše oddelke, patrolje, intendantske skupine in podobno. Toda konkretnih dogodkov, ki bi jih mogli trdneje pripisati njim, so vendarle zelo redki.

Dne 8. avgusta 1943 je skupina partizanov nedaleč od Črne vrha napadla tri straže (postazioni) graničarskega pododseka. En italijanski vojak je bil lažje ranjen, čiščenje terena pa ni bilo uspešno.³⁰ Skupina partizanov je v tem primeru pripadala akcijski patrolji južnega bataljona, ker je ta teren spadal v njegovo operacijsko področje.³¹

Za oddelek borcev I. bataljona je šlo pri spopadu pri Jaznah ob Spodnji Idriji dne 12. avgusta, ko so Italijani tamkajšnje postojanke opazili prihajati večjo partizansko skupino, ki se je spuščala proti cesti, da bi po brvi prekoračila reko. Toda Italijani so začeli streljati in prisilili partizane, da so se oddaljili.³² Dva dni nato je pri Otaležu prišlo do ponovnega streljanja italijanske patrolje proti partizanom (grossa banda), ki jih je razpršila.³³ Toda ni izključeno, da je ta akcija po brzojavki 8. armadi istovetna z akcijo, ki jo je sporočila idrijska tenenca. Krajevno sta si obe zelo blizu, brzojavka 8. armadi pa datuma same akcije ne navaja, navaja samo kdaj je sprejela sporočilo o akciji. Po Nardinovi izjavi je šlo za delo akcijske patrolje južnega bataljona.³⁴

Nekako v čas reorganizacije primorske partizanske vojske sovпада poseg Guelijeve obveščevalne službe v dogodke na Primorskem. Dne 7. avgusta se je posebni inspektorat obrnil namreč na goriško kvesturo, naj poizve kaj več o uboju nekega dekleta v njenem lastnem stanovanju blizu železniške postaje v Grahovem, češ da je bila osumljena, da je karabinerjem povedala, kje tabori 6. brigada na Šentviški planoti. Toda Guelijeva informacija je bila stara že skoraj mesec dni.³⁵

Istega dne se je posebni inspektorat obrnil tudi na goriško kvesturo, da ugotovi, koliko je resnice na poročilu divizije ‚Torino‘, da so se v bližini Komna zbrale manjše skupine partizanov, ki pa ne razvijajo nobene dejavnosti, pač pa čakajo sovražnih letal, ki bi naj jim prinesla materiala, orožja in osebja za izvajanje sabotaž, še posebej za akcije v ladjedelnicah v Trziču (Monfalcone).³⁶

Na prvo Guelijevo pismo je odgovoril grahovski brigadir Michele Lozupone, komandir karabinjerske postaje; pisal je, da julija niso partizani na njihovem ozemlju zagrešili nikakega zločina. Uboj dekleta se ni zgodil na ozemlju občine Cerčno.³⁷

Na drugo Guelijevo pismo je pa odgovorila postaja v Komnu, da z izjemo običajne patrulje, ki se je sicer ponovno pojavila v Pliskovici na ozemlju Komna, ni bilo doslej nobenih znamenj o koncentraciji partizanov.³⁸

Po odhodu gradnikovcev s Primorske in opravljeni reorganizaciji partizanskih borcev, ki so ostali na Primorskem, je pravzaprav nastopil pravi čas za dejavnost novega Primorskega odreda in njegovih bataljonov ter manjših skupin, ki so nastale v zvezi z reorganizacijo, ne glede na to, da so nekatere akcije mogle opraviti že enote v pripravljačem stanju, če smem tako reči, ker ne poznamo natančnejše vseh reorganizacijskih oblik.

Kolikor ne gre za manjše akcije, do katerih je prišlo v dneh Mussolinijevega padca oziroma kmalu po njem, moremo potrditi pravilnost Pirjevčevih povojnih spominov, ki jih je napisal za koledar Osvobodilne fronte za 1946. V njih je o številnih drobnih akcijah in spopadih z Italijani v avgustu 1943 napisal naslednje besede: »... celo vrsto najhujših, zlasti pa sabotažnih akcij je izvršil Primorski odred. Skoraj vsak dan je bila minirana in rušena najvažnejša proga Ljubljana—Postojna—Trst. Hkrati pa je odred dokaj hitro ponovno naraščal. V kratkem času je narastel na 300 mož. Toda skoraj polovica moštva je spet poslal za brigadama v divizijo, tako da je ob kapitulaciji Italije bilo na Primorskem vsega skupaj 200 oboroženih mož mladega, še ne dovolj preizkušenega primorskega odreda.«³⁹ Navedeni prikaz odredove dejavnosti v avgustu 1943 je dokaj posplošen, vendar ne povsem napačen. Le konkretiziran je premalo. Toda italijanski dokumenti in pisma PK kažejo na stvarno ozadje Pirjevčevega prikazovanja. Z uporabo teh virov je mogoče kritično pretresti Pirjevčeve navedbe ter ločiti zrno od plev. Toda osnove dejstev si pisec ni izmislil, le obložil jih je z nekakšno partizansko samohvalo. Podroben prikaz posamičnih akcij nam bo to pokazal. Na žalost imamo na razpolago preveč italijanskih virov, ki s svoje strani zopet ne gledajo objektivno na posamezne dogodke, ker pišejo o njih s svojega zornega kota.

Ne glede na dvome, ki se pojavljajo pri natančnem opredeljevanju manjših spopadov oziroma akcij, pa moramo reči, da se je aktivnost partizanov novega Primorskega odreda začela večati, čeprav v obliki manjših akcij. Teh je v tistem času bilo več na severu kakor na jugu. Toda ta razlika ni bila sočasno razlika med dejavnostjo prvega (južnega) in drugega (severnega) bataljona, ker so akcije bile tudi zunaj njihovega področja, kjer so delovale npr. minerske skupine ali tudi kurirske karavle. Te skupine, kolikor niso nastopile po lastnem načrtu, so bile prizadete posebno ob kakih italijanskih hajkah, ki jih je v tem času bilo več, toda le pri nekaterih je prišlo do spopadov s partizani, druge so bile brez trčenja z njimi.

Na južnem sektorju so bili kot neka izjema 14. avgusta 1943 raztreseni v Proseku plavogardistični letaki, ki so širili razglas kralja Petra. To je bil redek primer, da so italijanski viri govorili o trošenju plavogardistične propagande.⁴⁰

Naslednjega dne 15. avgusta 1943 je po poročilu vojaških oblasti prišlo na južnem sektorju do partizanskega vznemirjenja železniške hišice št. 86 na progi Postojna—Rakek. Toda kakih drugih posledic ni bilo.⁴¹ Spomnimo se v tej zvezi na Pirjevčevo pisanje o partizanskih akcijah na glavni železniški progi Ljubljana—Postojna—Trst. Take akcije so opravile patrulje, ki so šle čez »mejo«.⁴²

Do največjega spopada med partizani in italijansko oboroženo silo, ki so jo predstavljali karabinjerji iz Šmihela pod Nanosom, in četo alpincev iz 9. polka

je prišlo na gori Bukovec na vzhodnem robu nanoškega kompleksa nad Šmihelom dne 21. avgusta ob 18. uri. Na partizanski strani je bilo po italijanskem viru okoli 100 mož (grossa banda). V boju je padel alpski podporočnik Blasi, trije alpski iste enote pa so bili precej hudo ranjeni. Po italijanskem viru so se partizani z begom umaknili, na kraju samem pa pustili različen material in orožja, opreme in živeža. Tudi sledove krvi v gozdu so našli, kar da misliti, da je bil kak partizan ranjen.⁴³ Italijanski vir pravilno ocenjuje, da je bil boj na Bukovcu pomemben boj med partizani in Italijani. Toda njegov potek je bil dokaj drugačen, kakor so zapisali Italijani. Lahko rečemo, da gre na Bukovcu za boj, ki ga je Dušan Pirjevec v svojih povojnih spominih označil kot boj na Nanosu in ga je na partizanski strani vodil Ivan Turšič s prvim bataljonom novega primorskega odreda. Boj na Nanosu je bil prava Turšičeva akcija. V zvezi s tem bojem je Dušan Pirjevec napisal: »Po odhodu brigad je ostal na Primorskem le še majhen odred, sestavljen iz okrog 100 mož. [Dejansko jih je bilo približno še enkrat toliko! Op. F. Š.]. Odred je bil kmalu po odhodu brigad napaden na Nanosu. Bitko je vodil spet tovariš Ivan Turšič-Iztok. Pijani badogliovski vojaki so se brezuspešno zaganjali v partizanske položaje, dokler jim Iztok ni poslal v hrbet majhne patrole. Badogliovski vojaki so ob prvih streljih, ki jim jih je oddala partizanska patrula v hrbet, zbežali in pustili na bojišču nekaj mrtvih in ranjenih.«⁴⁴ Pirjevec se je pri tem pisanju zmotil, ko je Iztoku dodal cel odred, ker je dejansko imel le južni bataljon. Netočen je bil tudi glede italijanskih žrtev, o katerih je italijanski poročilo nedvomno točnejše. Vse drugo o njegovem prikazu je pa kar precej držalo. Predvsem pa moramo reči, da je navedeni boj bil v resnici najpomembnejši spopad partizanov z Italijani po reorganizaciji primorske partizanske vojske in po umiku gradnikovcev na Dolenjsko oziroma v ljubljansko pokrajino.

Nekaj dni po spopadu na Bukovcu, 26. avgusta 1943, so partizani ubili v Smrjah v Brkinih neko žensko, o kateri italijanski vir ne pove nič drugega, ne kaj je bila ne zakaj se je uboj zgodil.⁴⁵ Verjetno je šlo za zaupnico kakega italijanskega organa na škodo osvobodilnega gibanja. Dejanje je izvršila kaka patrulja varnostne službe ali bližnje kurirske karavle. Istega dne so nedvomno partizani Sljenkove minerske skupine na Krasu pretrgali vod visoke napetosti na Fajtjem hribu. Vod so kmalu popravili.⁴⁶ Istega dne je patrulja borcev južnega bataljona na Travnem vrhu pri Črnem vrhu nad Idrijo obstreljevala italijanski oddelek. Po italijanskem viru menda posledic ni bilo.⁴⁷ Povsem drugačen je bil potek po partizanskih spominih.

Koliko in kako je bila s tem streljanjem povezana akcija južnega bataljona, ki jo je bil v svojih spominih opisal Alojz Krpan, se ne ve. Brez zveze gotovo ni bila. Ali brzozavka 8. armadi ni bila popolna, ali pa je bilo omenjeno streljanje le uvod v večjo akcijo in represalije. Po boju na Bukovcu, Iztok namreč ni ostal v bataljonu, temveč je odšel iz njega po svojih dolžnostih drugam. Bataljon je prepustil bataljonskemu poveljstvu. Pod poveljstvom komandanta Toneta Korenčiča-Tarzana se je bataljon premaknil iz kraja spopada na vzhodni strani Nanosa proti severu, severovzhodno od Javornika v bližino Loma. Tako se premika spominja Alojz Krpan-Aleksander. Tamkajšnji terenski delavci so obvestili bataljon, da se fašisti povsem brez skrbi gibljejo tam okoli. Komandant Tarzan je zbral kakih 30 partizanov — vsekakor še pred koncem avgusta — in šel z njimi nad fašiste. Proti njim je postavil zasedo pri »Ciganski jami« na cesti, ki pelje iz Črnega vrha v Godovič. Ko je po njej pripeljal iz Črnega vrha kamion italijanskih vojakov, so jih napadli partizani. Med Italijani je nastala panika; začeli so bežati in mnogi so tudi pobegnili, nekaj pa je bilo menda mrtvih in ranjenih, čeprav natančni uspehi niso znani. Partizani so zaplenili orožje, kamion pa zažgali.

Zaradi partizanske akcije so se fašisti znesli nad civilnimi prebivalci, češ da so oni krivi za napad. Požgali so več stanovanjskih in gospodarskih poslopij v Zadlogu, Idrijskem Logu, Predgrizah in Kanjem dolu. Hiše so prej tudi izropali. Represalije so organizirali fašisti iz Črnega vrha ob sodelovanju fašistov iz Idrije. Naropano živino in premičnine so naložili na kamione in odpeljali v svoje postojanke. Na domovih izropanih so pustili le starčke in otroke. Zastráževalna akcija pa ni imela pravega učinka, ker osvobodilnega gibanja ni mogla trajno zavreti.⁴⁸

Večja akcija je bila še v začetku septembra v Dolenjem Zemonu. Pod vodstvom Ivana Bevčiča so krajevni (?) sodelavci 6. septembra napadli karabinjersko postajo, tako da so karabinjerje iznenadili, jih onemogočili ter jim pobrali orožje in strelivo.⁴⁹

Na področju drugega ali ‚severnega‘ bataljona je bila partizanska dejavnost po tistem, ko se je formiral na Vršeh, nekoliko večja. Dodati moramo tudi, da bataljon ni bil na svojem prostoru tako nepremičen, kakor je mislil Martin Greif in tudi zapisal v svojih spominih. Nekatera italijanska poročila so taka, da pri spopadih Italijanov s partizani predpostavljajo večjo partizansko udeležbo, čeprav ne moremo misliti na tako število, kakor o njem govore italijanska poročila, saj vemo, da so partizansko moč velikokrat pretiravala.

Prav je, da na tem mestu opozorimo na vključitev vseh skupin borcev v II. bataljon, ki smo jih srečali na drugem mestu. Kot prvo moramo omeniti minerski vod »Dušana Muniha«, ki je ob Mussolinijevem padcu zapustil svojo enoto in se podal k varnostno-obveščevalni službi v Trst, njegov minerski vod pa se je ob reorganizaciji partizanske vojske na Primorskem pridružil novemu Primorskemu odredu oziroma njegovemu drugemu bataljonu, ker je obstajal še naprej.⁵⁰ Enkrat so ga poslali v akcijo v Puštale. Dolgo pa ni obstajal. Zdi se, da so njegove člane naposled vključili med drugo moštvo.^{50a} Druga skupina so bili udeleženci Kajtimirovega pohoda v Rezijo, ki so se kot skupina ob reorganizaciji partizanske vojske tudi pridružili novemu Primorskemu odredu, in to prav tako njegovemu drugemu bataljonu. Ob reorganiziranju so zapustili svoj teren pod Krnom in odšli okoli 7.—8. avgusta,⁵¹ proti jugu čez Bačo na Šentviško planoto, kjer so se srečali s padalci, nato pa so šli čez Idrijco na Šebrelje, Oblakov vrh, Vojsko, Gorenjo Tribušo in nato v Mrzlo rupo, odtam pa na Vrše v drugi bataljon. Po mnenju Rafaela Vončina je Kajtimir do Vrš potoval z njimi, šele od tu je sam nadaljeval pot na Dolenjsko. Že pri Mrzli rupi so »Rezijani« organizirali akcijo na italijanski kamion, v katerem sta bila dva vojaka, eden od njih je bil šofer.

Pri napadu je bil eden od njih ranjen. Partizani so kamion uničili, vojaka pa izpustili. Na kamionu ni bilo hrane, kakor so partizani mislili. Kamion se je namreč vračal, ker je hrano že oddal. Iz Mrzle rupe so z II. bataljonom odšli po okoliških krajih na Lazne, Kobilico, Vrše, Lokovec proti Vratom, nato se vrnili na Vrše in se tam naselili. Manjši oddelek te skupine je medtem odšel proti Kalu in napadel Italijane, ki so prevažali čokolado. Od tam so se vrnili v bataljon na Vršeh.⁵²

Ko govorimo o raznih akcijah na področju severnega bataljona, ne smemo pozabiti, da so njegove akcije bile manjšega obsega. Pri njih so bili aktivni zlasti minerji, kakor je jasno razvideti iz dopisa odseka za propagando in statistiko pri glavnem štabu NOV in POS.⁵³

O določenem premiku severnega bataljona izven svoje baze na Vršeh v smeri severne Tolminske moremo sklepati iz dveh dopisov. Po brzobjavki grahovskih karabinjerjev v goriški kvesturi z dne 18. VIII. 1943 so prejšnjo noč (ora imprecisata decorsa notte), torej 17. avgusta, opazili na Brdu pri Grahovem skupino partizanov, ki je štela okoli 50 ljudi in šla na Šentviško planoto.⁵⁴ Dejansko pri tej skupini partizanov ni šlo za redno partizansko skupino, ki naj bi po italijanskem viru štela 50

ljudi, temveč za majhno skupino, ki so jo poslali iz II. bataljona zaradi zbiranja hrane. Dali so jim tudi nekaj denarja za hrano. Toda skupina se je pri Pečinah zabila, do civilnih prebivalcev se pa ni obnašala pošteno. Delno jih je celo izsiljevala. Seveda ni bila na enem mestu, temveč se je včasih tudi kam premaknila.⁵⁵ Ne glede na možnost pomot in pretiravanja pri navajanju konkretnega števila partizanov, pa imamo o premiku še druge podatke. Namestnik odrednega politkomisarja Drago Flis-Strela je približno v tistem času, vendar nekaj dni kasneje, potoval od juga na sever. Z njim je šel tudi Ivan Turšič-Iztok. Torej je potoval gotovo po Turšičevem boju na Nanosu, ki je bil, kakor že vemo, 21. avgusta. Medtem ko Drago Flis zaradi izpahnjene noge ni mogel nadaljevati poti, moral je zaostati, obtičal je na tehniki — vsekakor pri stricu Marku — je pa Iztok šel naprej. V tistem trenutku je Flis pisal politkomisarju odreda, Ahacu: »Za enkrat nismo še dobili zveze niti s tov. Borisom (Gombačem) niti Tarzanom (Tonetom Korenčičem) niti kom drugim; upam pa, da bo Iztok kmalu kaj izvedel na karavli P-21.« Flis je sočasno zapisal, da bo šel v prvi bataljon in tam uredil začasni štab, ni pa povedal, kaj je bilo takrat v njem narobe. Po Flisovem pisanju moremo sklepati, da se nihče od navedenih ni udeležil boja na Nanosu, sicer bi ne bil napisal, da »zaenkrat nismo še dobili zveze niti s tov. Borisom niti s Tarzanom niti ...« itd. Pri akciji je itak šlo za prvi bataljon. Iz prvega bataljona je Flis želel oditi v drugi bataljon, »čim bo zbran«.⁵⁶

Toda z ugotovitvijo določenega premika vsaj dela severnega bataljona pa ne smemo misliti, da je bataljon kot celota organiziral kake pomembnejše akcije, pa najsi so bile organizirane kot take, ali pa so bili bolj kot posamezniki del enote, v katero so bili vključeni, Trditi smemo, da je odločnejšo dejavnost prepuščal minerskim skupinam. Ni izključeno, da so te skupine sem in tja opravile tudi kake propagandne akcije ali so vsaj pobudo posredovale terenskim delavcem, ki so jo potem izvršile. Akcija takega značaja bi moglo biti trosenje letakov po cestah v Idriji 19. avgusta okoli 23. ure in ob 4. zjutraj naslednjega dne. Letaki so hvalili Tita in Stalina ter klicali svobodi Slovencev. Idrijska tenenca je bila mnenja, da so letake razširili rudarji, ko so šli v službo, kar je bilo ne glede na pobudo seveda možno.⁵⁷ Pripravljena je bila v vsakem primeru že prej.

Akciji manjšega značaja sta bili vznemirjanje italijanskih oporišč na Petrovem brdu in v Bači dne 16. avgusta.⁵⁸

Pomembnejše so bile akcije 23. avgusta, ne zato ker bi bile silovitejše, temveč ker so se pojavile nekako sočasno oziroma blizu skupaj in so s tem pri italijanskem vojaškem poveljstvu napravile večji učinek. Najpomembnejša je bila v Koritnici pri Grahovem v Baški grapi ponoči 23. avgusta ob 1.20 uri. Po italijanskem viru so partizani nedoločenega števila napadli z bombami in puškami stražo 116. čete alpincev iz bataljona »Gemoni«. Padel je italijanski sergente, en alpinec pa je bil lažje ranjen od delca ročne bombe. Partizani tudi po italijanskem viru niso imeli izgub,⁵⁹ medtem ko je brzojavka VIII. armadi poročala, da partizanske izgube niso bile ugotovljene.⁶⁰ Zanimivo pri italijanskem poročilu je bilo, da ni navedlo konkretnih partizanskih žrtev. To vsaj na zunaj dokazuje, da na partizanski strani ni šlo za pomembnejšo skupino niti za kak pomembnejši cilj proti Italijanom. Ni izključeno, da je pri partizanski skupini šlo za skupino, ki so jo iz bataljona poslali, da bi obračunala z nediscipliniranimi partizani že imenovane prehranjevalne skupine. Kajti poveljstvo bataljona je s posebno skupino svojega moštva prehranjevalno skupino razbilo, nekaj pa jih je tudi likvidiralo.⁶¹ Ni izključeno, da je bataljonska skupina pri izvrševanju svoje naloge naletela tudi na Italijane, toda hujših posledic pri spopadu ni bilo. Skladnost akcije proti prehranjevalni skupini s spopadom z Italijani po primerjavi



Drugi bataljon Primorskega odreda na Vršah nad Čepovanom poleti 1943

italijanskega vira in partizanskih spominov je sicer zelo očitna, toda dokazljiva ni, ker manjka dovolj zanesljivih virov.

Okoli tistega časa je minerska skupina, ki je ostala in delovala v Beneški Sloveniji ali pa se je tja posebej podala v bližini Stolbice v Reziji organizirala sabotažno akcijo in prerezala telefonsko linijo. Seveda so jo Italijani hitro obnovili. Približno v tistem času je prišlo tudi do streljanja z avtomatskim orožjem med Italijani in partizani pri križišču ob Želinu na Idrijci. Pri Borjani v breginjskem kotu je tudi v približno istem času 5 partizanov v italijanskih uniformah ubilo italijanskega državljana »presunto confidente nostre avtorita«. ⁶² Na gori Miji so partizani 26. avgusta prišli k drvarjem in zahtevali od njih, da prenehajo z delom in se vrnejo domov. ⁶³ Ta akcija je spominjala na Vojkovo metodo, s katero je nastopal proti oglarjem in jih tudi pošiljal domov itd. O prepovedi sečnje lesa na Miji je nekaj besed napisal tudi Tone Kebe. Po njem so sekali les Beneški Slovenci, sekanje pa jim je prepovedal France Perovšek in jim tudi razložil zakaj za nekaj dni so res prenehali s sečnjo. Ko pa so prišle na Mijo italijanske protipadalske enote, so sečnjo obnovili. ⁶⁴

Kljub drobnosti toda mnogovrstni partizanski dejavnosti, ki se je vidno lepo razvijala tudi po reorganizaciji partizanske vojske na Primorskem, italijanskim oblastem ta dejavnost ni ostala prikrita in je tudi niso podcenjevale. Po dopisu goriške prefekture z dne 21. avgusta je videti, da podobnih pisem, kakršno je poslal Brkinc vipavskemu županu, ni bilo tako malo, da so jih dobili tudi nekateri drugi. Prefektura jih je imela za grožnje, ki so jo spodbudile, da je pisala goriški kvesturi, da izda navodila za okrepitev nadzorstva in da prepreči morebitna sabotažna dejanja proti lastnini državljanov italijanske narodnosti. ⁶⁵

Okoli tistega časa je Posebni inspektorat v Trstu opozoril posebej na delovanje partizanov za zbiranje živeža in njegovo odtegotvanje Italijanom. Šlo je za realizacijo okrožnice IOOF o ohranitvi žetve.⁶⁶ Seveda je v tem videl akcijo, ki škoduje italijanskim interesom. Dne 24. avgusta je Giuseppe Gueli opozoril kvesturo v Trstu in na Reki o nekaterih dogodkih, ki jih je sporočila VIII. armada. Na območju Knežaka so odšli v partizane nekateri elementi, ki bi se morali odzvati pozivu italijanske vojske. V obmejnem pasu Mašuna so opazili skupine partizanov, ki pa so nenehno menjavale svoja taborjenja. V tistih dneh je tudi župan v Materiji dobil grozilno pismo, v katerem so ga partizani pozivali, da Italijani zapuste [slovensko] področje. Prišle so tudi vesti iz Ilirske Bistrice, da partizanski elementi, ki krožijo okoli, nabirajo poročila o tamkajšnjih italijanskih enotah, o njihovem orožju in morali. Širili so menda tudi vznemirljive vesti med slovenskim prebivalstvom, naj bodo pripravljeni, da se dvignejo v trenutku, ko bodo Rusi prekoračili nemško in romunsko mejo. Domnevali so, da so ti elementi pripadali izobražencem, ki naj bi bili poglavarji partizanskega gibanja in se znali zakrinkati, noseč zelo skromno obleko. Trenutno bi bili morali biti na področju Prema.⁶⁷

Guelijevo pismo je pokazalo, da je imel strah velike oči, zraven pa tudi, da o premikih primorske partizanske vojske ni imel pravih pojmov. Vsa poročila so pa imela zelo poudarjen protislovenski značaj. Ustrezni pristojni organi naj bi jih seveda uporabili proti Slovencem oziroma osvobodilnemu gibanju.

Nedvomno so iz strahu pred partizani izhajale tudi številne hajke po različnih krajih. Včasih so segle celo čez mejo v ljubljansko pokrajino. Omejile pa so se na obmejne predele. Tako je divizija 'Sforzesca' — vsaj zdi se — 15. avgusta zgodaj zjutraj, že ob 5. uri, pregledala okoliše Štorij, Barke, Sušice in Knežaka. Nekako sočasno, toda datum ni naveden, so graničarji preiskali Otok pri Postojni, toda na drugi strani meje, in Blatno drago. Noben pregled ni prinesel kakega uspeha,⁶⁸ vsaj brzozjavke VIII. armadi, jih ne omenjajo. Nekaj dni kasneje, toda natančen datum ni naveden, je bila divizija 'Sforzesca' zopet na čiščenju terena in pregledala Lokve pri Sežani, Škocjan, Ostrožno brdo, Harije in Jablanico. Brzozjavka VIII. armadi je omenila tudi čiščenje okoliša pri Motovunu v Istri. Okoli tistega časa so šli graničarji pregledovat teren pri Postojni na drugi strani meje, Milonjo in svet za Snežnikom v smeri Čabranske police.⁶⁹ V okviru stalnih čiščenj se omenja tudi pregled terena v okoliših Sv. Križa in Proseka v tržaški okolici dne 25. avgusta. Zajelo naj bi 2 interniranca ali konfiniranca. To naj bi bil edini uspeh čiščenja.⁷⁰

Ni znano, kako so vojaške oblasti komentirale neuspehe tolikih čiščenj na terenu, kjer naj bi se po njihovem mnenju zadrževali partizani. Poročila brzozjavk komentarjev ne prinašajo. Nedvomno pa so se vojaška poveljstva morala vprašati, zakaj hajke niso dale sadov, ko so imeli vendarle na drugi strani več spodbud in celo argumentov za akcije proti partizanom. Očividno vojaška poveljstva takrat niso imela pravih pojmov o moči in razprostranjenosti primorskih partizanov. Pred očmi so vsekakor morali imeti še stari sistem razvrstitve primorskih partizanov, o odhodu velikega dela partizanov s Primorske in o reorganizaciji preostalih pa niso vedeli nič ali pa zelo zelo malo. Drugače si ni mogoče predstavljati tolike natančnosti in številnosti hajk po Primorskem v tako kratkem času.

Zelo pazljivo so italijanske oblasti zasledovale partizansko propagando med domačim slovenskim prebivalstvom kakor tudi med italijanskimi vojaki. Zdi se, da so za to zadnje bili še posebej občutljivi. Zato so v svojih dopisih radi dodajali, da sovražna propaganda med vojaki nima uspeha. Toda koliko je dejansko vplivala na preproste vojake, je težko reči, ker se med njimi ni pojavila kaka vidna organizacija ali še bolje rečeno odpor, ker pač nobena organizacija ne more zrasti čez noč.

Nedvomno so pa letaki osvobodilnega gibanja, kolikor so bili namenjeni italijanskim vojakom, imeli nanje občuten psihološki vpliv, ki ni ostal brez vpliva pri padanju morale italijanskih vojakov, čeprav ostrejših nastopov skoraj ni bilo.

V dobi, ki jo tu obravnavamo, so letaki za italijanske vojake bili v skladu z navodili v okrožnicah izvršnega odbora OF, da bi namreč partizani povečali defetistično razpoloženje med samimi vojaki, na drugi strani jih pa tudi informirali o položaju v svetu in še posebej o nacionalnih prizadevanjih slovenskega osvobodilnega gibanja. Ker so italijanske oblasti o Slovencih govorile vse prej kakor dobro, so taki letaki kazali na poštenost ciljev slovenske osvobodilne vojske in odpirale vojakom oči ter jim posredovali drugačne pojme o Slovencih in njihovi splošno politični in vojaški akciji.

Ko so italijanski delavci podjetja »ITALSTRADE« našli 7. septembra na cesti med Bovcem in Sočo nekaj ciklostiranih letakov, ki so bili napisani v smislu gornjih razlag, so jih karabinjerji v Bovcu takoj zaplenili in razposlali vsem mogočim vojaškim, političnim in karabinjerskim organom v informacijo in nadaljnje ukrepanje. Letaki so bili pisani v slovenskem in italijanskem jeziku. V slovenskem letaku je besedilo vsebovalo poročilo londonskega radia z dne 5. julija, ki je spodbujalo vojake in prebivalce, da bi se borili proti fašizmu in se združili s partizani. Med italijanskimi letaki je prvi z datumom 30. julija pozival vojake in oficirje, ki so bili razmeščeni po Jugoslaviji, da bi nastopili proti fašistični tiraniji, se združili s partizani in se borili proti Nemcem za razbitje osi Rim—Berlin, drugi, ki je bil brez datuma, je pozival vojake, naj izroče orožje partizanom, sami pa naj se vrnejo domov.⁷¹

Pri zaseženih letakih na cesti med Bovcem in Sočo je bila pomembna metoda, kako so karabinjerji z njimi ravnali. Razposlali so jih na vse mogoče vojaške in politične ter karabinjerske organe. Pri tem seveda ni šlo samo za dolžnostno obveščanje, temveč so avtomatično pričakovali navodil in ukrepov za preganjanje odkrite sovražne akcije. To samo na sebi ni bilo nič nenavadnega. Saj so tako vedno delali v prejšnjih časih. Zanimivo je bolj, da se je taka metoda v določeni upravni liniji ohranila na Primorskem prav do konca italijanske okupacije slovenskega ozemlja. Nobene spremembe ni bilo opaziti med časom pred 25. julijem in po 25. juliju. Tak sistem je po tem času sam po sebi kazal na odnos italijanskih oblasti do Slovencev in slovenskega osvobodilnega gibanja. V našem primeru moramo reči, da je bil v primeri s tistimi, ki smo jih videli že prej, samo en dokaz več za italijansko gledanje na slovensko ozemlje v okviru rapalskih meja. Dokazoval je, da je bilo vse, kar je bilo uradno italijansko, vedno odkrito sovražno Slovincem in slovenskemu hotenju.

Tu naj dodamo še nekaj besed o razvrstitvi Primorskega odreda oziroma njegovih bataljonov v trenutku kapitulacije Italije.

Drugi bataljon je po spominih Olge Čibejeve bil na Vršeh, kakor vemo to tudi iz spominov Martina Greifa-Rudija. Dne 8. septembra 1943 je poslal večjo skupino borcev v zasedo v Vratih. Z njo je razbil Italijane in jim zažgal 2 kamiona. V boju je bilo ubitih 6 Italijanov, medtem ko sta 2 zbežala. Zaradi takega spopada so v bataljonu za drugi dan pričakovali italijanskega čiščenja. Nanj so se pripravljali in zgodaj zjutraj 9. septembra zavzeli položaje. Bali so se prihoda Italijanov iz Čepovana, kjer so imeli večjo postojanko. Toda pričakovanje se ni izpolnilo. Okoli 10. ure dopoldne se je pa začela bližati večja italijanska kolona od Vrat proti Čepovanu. Italijani niso prav nič kazali, da se mislijo boriti. Hodili so dokaj neorganizirano. Partizani so iz zasede poslali proti njim patroljo. Italijani pa so jim začeli mahati z belimi robci in kričati. Skupina neoboroženih italijanskih vojakov je partizanski

patrulji z Greifom na čelu povedala, da je Italija kapitulirala. Drugi bataljon je takoj izkoristil položaj in se odpravil v dolino na Vratih. Ena skupina je odšla v Čepovan, kjer so razorožili karabinjerje in financarje ter zasedli njihove kasarne.⁷² Po italijanskem viru se je okoli poldne 9. septembra predstavilo komandantu postojanke v Čepovanu poveljstvo partizanskega bataljona in povabilo italijanskega komandanta, naj zbere orožje v svojem uradu, shranili pa naj bi ga karabinjerji in partizani.⁷³ Druga skupina je pa počakala na Vratih italijansko kolono, ki je prišla iz Sv. Lucije in hotela proti Italiji. Po prehodnih težavah, ker se je italijanski polkovnik upiral razorožitvi, so partizani vendar uspeli in Italijane razorožili.⁷⁴ S tem korakom so dosegli prosto pot za nadaljnje akcije.

Prvi bataljon je v »pričakovanju« kapitulacije Italije taboril v južnem delu Trnovskega gozda, pravzaprav v Kozjih stenah. Imenoval se je »goriški bataljon«. Še pred kapitulacijo Italije si je nabral veliko novih borcev, ki pa niso ostajali v bataljonu, temveč so jih poslali naprej v divizijo. Zdi se, da so novinci prihajali v tem primeru predvsem s Krasa in Vipavske doline. Na Kras bi kazal dopis okrožnega komiteja za Kras pokrajinskemu komiteju z dne 3. septembra 1943, v katerem je dodal seznam kar 34 novincev.⁷⁵ Na drugi primer, čeprav je bil okvir verjetno širši kakor pa samo Vipavska dolina, bi kazal dopis štaba Primorskega odreda z dne 29. avgusta 1943. V njem je štab PO omenil celo tri skupine, ki so jih po karavlah poslali štabu I. divizije oziroma XIV. divizije. V prvi skupini je bilo okoli 5. avgusta 6 mož, v drugi okoli 20. avgusta približno 14 mož, v tretji okoli 29. avgusta je bilo pa menda 12 mož, skupaj torej 32 novincev. Te skupine so se zbrale in odšle po karavlah brez točne evidence odrednega štaba. Bile so slabo opremljene in se je štab PO glede tega 29. avgusta opravičeval.⁷⁶ Tudi Anton Rajković govori v spominih, da so bili novinci slabo oboroženi.⁷⁷

Zdi se, da so primorski partizani oziroma vsaj tisti iz južnega bataljona okoli 1. septembra napadli italijanski kamion, ki so ga zažgali in zaplenili 2 puškomitraljce in 15 pušk.⁷⁸ Za neoborožene borce je bilo to malo, čeprav je uspeh sam na sebi bil lep. V Kozjih stenah ali v bližini je bataljon pričakal kapitulacijo Italije, ko se je tudi zanj odprla pot za nove akcije, predvsem za razoroževanje italijanskih vojakov.

Opombe

¹ Dušan Pirjevec, Iz boja za svobodno Primorsko, *Koledar Osvobodilne fronte* za 1946, str. 152.

² Martin Greif, Spomini na partizanska leta, arhiv IZGD.

³ Tenenza di Idria, *Notiziario avvenimenti* . . . dal 16 luglio al 15. agosto 1943, fasc. 1036/VI.

⁴ *Telegramma* 2(698)3 z dne 27. VII. 1943, fasc. 1035/III; Brzojavka VIII. armadi, Nr. 03/475 z dne 28. VII. 1943, fasc. 1037/a.

⁵ a Karel Nardin, ustni vir.

⁶ Brzojavka postojnskih karabinjerjev 5/104 z dne 26. VII. 1943, fasc. 1014/IV.

⁷ Gruppo di Trieste, N. 1/701, 26. VII. 1943, fasc. 164/II.

⁸ Tenenza di Idria, *Notiziario avvenimenti* . . . dal 16. luglio al 15. agosto 1943, fasc. 1036/VI.

⁹ Brzojavka VIII. armadi, Nr. 03/475 z dne 28. VII. 1943, fasc. 1037/a.

¹⁰ Brzojavka VIII. armadi, Nr. 03/530 z dne 31. VIII. 1943, fasc. 1037/a.

¹¹ Brzojavka VIII. armadi, Nr. AR/560 z dne 1. VIII. 1943, fasc. 1037/a.

¹² Brzojavka 2/900 z dne 28. julija 1943, fasc. 1035/III; Brzojavka VIII. armadi, Nr. 03/475 z dne 28. VII. 1943, fasc. 1037/a.

¹³ Tenenza di Gorizia, N. 62/106 z dne 30. VII. 1943, fasc. 1035/III; — Brzojavka VIII. armadi, Nr. 03/530 z dne 31. VII. 1943, fasc. 1037/a.

¹⁴ Julij Beltram-Janko, ustni vir.

¹⁵ Tenenza di Aidussina, N. 2/703 z dne 30. VII. 1943, fasc. 1035/III.

¹⁶ Brzojavka karabinjer. poročnika Fanellija 2/704, fasc. 1035/III.

¹⁷ Karel Nardin, ustni vir; — Alojz Krpan-Aleksander, ustni vir. Krpan misli, da je Lovca najbrž po pomoti ustrelil kak partizan, ker je akcija bila, ko se je že stemnilo, toda Nardin tako mnenje zavrača.

¹⁸ Brzojavka VIII. armadi, N. AR/560 z dne 1. VIII. 1943, fasc. 1037/a.

¹⁹ Dopis v fasc. 532/I-2 in Zbornik VI/6, dok. št. 42, str. 106—108.

²⁰ PK KPS za Primorsko, 27. VII. 1943, fasc. 532/I-2.

²¹ Martin Greif, Spomini na partizanska leta v arhivu IZDG.

- ²¹ Zbirka spominov, ki jih hrani Zveza borcev.
- ²² Zbornik VI/6, dok. št. 42, opomba 8 na str. 107.
- ²³ Martin Greif, Spomini na partizanska leta.
- ²⁴ Ibidem.
- ²⁵ Zunanja karabinjerska četa v Gorici, št. 457/2, 5. VIII. 1943, fasc. 1035.
- ²⁶ Brzobjavka VIII. armadi, N. 617, 4. VIII. 1943, fasc. 1037/a.
- ²⁷ Gruppo di Trieste, N. I/735, 9. VIII. 1943, fasc. 164/II.
- ²⁸ Ibidem.
- ²⁹ a Tenenza di Idria, Notiziari di avvenimenti... dal 16. luglio al 15. agosto 1943, 1036/VI.
- ³⁰ Karel Nardin, ustni vir.
- ³¹ Tenenza di Idria, Notiziario avvenimenti da 16. luglio al 15. agosto 1943, fasc. 1036/VI.
- ³² Karel Nardin, ustni vir.
- ³³ Ibidem.
- ³⁴ Brzobjavka 8. armadi N. ar/920 z dne 14. VIII. 1943, fasc. 1037/a.
- ³⁵ Karel Nardin, ustni vir.
- ³⁶ Ispettorato speciale di P. S. per la Venezia Giulia, N. 08244, 7. VIII. 1943, fasc. 1035/III.
- ³⁷ Ispettorato speciale di P. S. per la Venezia Giulia, N. 08483, 7. VIII. 1943, fasc. 1035/III.
- ³⁸ Stazione di Grahova Serravalle, N. 1190, 16. VIII. 1943, fasc. 1035/III.
- ³⁹ Stazione di Comeno, vicebrigadiere Pasqua Alesandro, N. 755-4, 23. VIII. 1943, fasc. 1035/III.
- ⁴⁰ Koledar Osvobodilne fronte za 1946, str. 153, Dušan Pirjevec »Iz boja za svobodo Primorske«.
- ⁴¹ Brzobjavka VIII. armadi N. 02/7269 z dne 15. VIII. 1943, fasc. 1037/a.
- ⁴² Brzobjavka VIII. armadi Nr. AR 936 z dne 15. VIII. 1943, fasc. 1037/a.
- ⁴³ Karel Nardin, ustni vir.
- ⁴⁴ Gruppo di Trieste, N. I/791, 22. VIII. 1943, fasc. 164/II.
- ⁴⁵ Dušan Pirjevec, Iz boja za svobodo Primorske, Koledar Osvobodilne fronte za 1946, str. 152—153.
- ⁴⁶ Brzobjavka VIII. armadi, Nr. AR 1266, 26. VIII. 1943, fasc. 1037 a.
- ⁴⁷ Ibidem.
- ⁴⁸ Ibidem.
- ⁴⁹ Alojz Krpan-Aleksander, Spomini na narodnoosvobodilno borbo, Ljubljana 1959, rokopis v arhivu IZDG. A. Krpan je akcijo pri Črnem vrhu datiral 19. julija 1943. Toda zmotil se je za dober mesec. Ker omenja premik »našega bataljona« iz Bukovja vzhodno pod Nanosom in komandanta bataljona Tarzana (Toneta Korenčiča!), je jasno, da gre za premik po Iztokovem spopadu na Bukovcu, Tarzan pa je postal komandant tako imenovanega južnega bataljona Primorskega odreda po formiranju tega odreda. Nova, to je omenjena akcija se je mogla zgoditi po 21. avgustu, ko je prišlo do Iztokovega boja z Italijani na Bukovcu. Zato je treba akcijo, ki jo Krpan prikazuje kot akcijo bataljona, imeti za akcijo južnega bataljona Primorskega odreda in jo zraven treba časovno premakniti v čas po boju na Bukovcu. Čeprav natančen datum zatrdno ni znan, jo je treba postaviti vsaj v čas pred koncem avgusta 1943. Računati je treba, da se je bataljon iz kraja spopada premaknil takoj, ker je bilo tako varneje zaradi morebitne širše italijanske hajke po porazu na Bukovcu. Morebitna zveza s streljanjem na Travnem vrhu bi Tarzanovo akcijo in italijanske represalije postavila v čas okoli 26., 27. ali 28. avgusta 1943.
- ⁵⁰ Črtomir Sinkovec, Uporni svet pod Snežnikom, Nova Gorica 1966, str. 241.
- ⁵¹ Janez Učakar, ustni vir.
- ⁵² a Rafael Vončina, ustni vir.
- ⁵³ Primerjaj dopis Albina Kovača-Jaka 8. VIII. 1943, fasc. 532/V-12.
- ⁵⁴ Lojze Nardin, ustni vir.
- ⁵⁵ Dopis v fondu arhiva IOOF, 30. VIII. 1943, fasc. VIII.
- ⁵⁶ Brzobjavka N. 5/501, 18. VIII. 1943, fasc. 1035/III.
- ⁵⁷ Rafael Vončina, ustni vir.
- ⁵⁸ Stab. Prim. odreda, 28. 8. 1943, fasc. 219/IV-2.
- ⁵⁹ Tenenza di Idria, N. 16/101, 20. VIII. 1943, fasc. 1035/III.
- ⁶⁰ Brzobjavka VIII. armadi, Nr. AR, 966, 16. VIII. 1943, fasc. 1037/a.
- ⁶¹ Telegrama karabinjerjev iz Cerknega 23. VIII. 1943, N. 5/525, fasc. 1035. Podobno je poročal tudi Urad obmejne javne varnosti v Podbrdu z brzobjavko z dne 23. VIII. 1943, fasc. 1035/III.
- ⁶² Brzobjavka VII. armadi, Nr. AR. 1217, 24. VIII. 1943, fasc. 1037/a.
- ⁶³ Rafael Vončina, ustni vir.
- ⁶⁴ Ibidem, in dopis odseka za propagando in statistiko pri glavnem štabu NOV in POS, 20. VIII. 1943, fasc. IOOF/VIII, ki pa govori celo več, da so namreč partizani minerske skupine porušili dva mosta na progi Pontebba—Udine, toda brzobjavka VIII. armadi tega ne poroča.
- ⁶⁵ Brzobjavka VIII. armadi, Nr. AR. 1266, 26. VIII. 1943, fasc. 1037/a.
- ⁶⁶ Tone Kebe, Osvobodilno gibanje v Breginjskem kotu in Benečiji, Borec 1975, št. 2, str. 105—106.
- ⁶⁷ Prefettura di Gorizia, Gab. N. 1646, 21. VIII. 1943, fasc. 1035/III.
- ⁶⁸ Ispettorato speciale di P. S. per la Venezia Giulia, N. 01582, 23. VIII. 1943, fasc. 1014/IX.
- ⁶⁹ Ispettorato Speciale di P. S. per la Venezia Giulia, N. 01582, 24. VIII. 1943, fasc. 1014/IX.
- ⁷⁰ Brzobjavka VIII. armadi, N. 02/7269 z dne 15. VIII. 1943, fasc. 1037/a.
- ⁷¹ Brzobjavka VIII. armadi, z dne 16. in 18. VIII. 1943, fasc. 1037/a.
- ⁷² Tržaška kvestura, fasc. 1008/a.
- ⁷³ Sezione di Plezzo, N. 12/330, 7. IX. 1943, fasc. 17 provizorično urejenega gradiva goriške pokrajine.
- ⁷⁴ Spomini Olge Čibejeve-Lipuškove, Zbirka spominov, ki jih hrani Zveza borcev.
- ⁷⁵ Tenenza di Gorizia, N. 114/4, 9. IX. 1943, fasc. 1036/V-6.
- ⁷⁶ Spomini Olge Čibejeve-Lipuškove, Zbirka spominov, ki jih hrani Zveza borcev.
- ⁷⁷ Dopis OK za Kras 3. IX. 1943, fasc. 532/5—9.
- ⁷⁸ Stab PK 29. VIII. 1943, fasc. 535/1—6. Dopis štaba PO in dopis OK za Kras ne kaže, da bi bili obojni novinci kako med seboj povezani, temveč je bolj verjetno, da oba govorita vsak o svoji skupini.
- ⁷⁹ Spomini Antona Rajkovića, ki jih hrani Zveza borcev.
- ⁸⁰ Spomini Antona Rajkovića v Zbirki spominov, ki jih hrani Zveza borcev. Rajković datira bivanje bataljona v Kozjih stenah 1. avgusta, to se pravi, da je od tega dne bival tam in imel več manjših, akcij na cesti Lokve—Trnovo. Tam naj bi bil verjetno tudi napad na kamion, ki ga pa natančneje ne datira.

Fani Okič

Ti, ki si padel...

*Ti, ki si padel
za svobodo,
si padel,
ne umrl,
ker smrti ni.
Ko grem
čez žitna polja
v vsakem klasu
v vsakem zrnu
ego tvoj živi.*

*V vsakem boru,
ki ga veter
ziblje,
v vsemu,
kar brsti,
živi,
se giblje —
živiš,
obstojaš,
si prisoten
TI.*

*V vsaki zvezdi,
ki utripa
v dalji,
utripa srce tvoje
moj junak,
v sončnem žarku
in neba sinjini
si lahko zame
majhen,
bel oblak.*

*Nekoč si bil
najlepši fant
in nosil v prsih
najbolj
ljubljeno srce.
Sedaj si vse,
kar vidim
in zaznavam —
ker ljubila sem
tebe
ljubim
vse...*

Nada Kobal

»Santa messa per i miei fucilati«

(Sveta maša za moje ustreljene)

O dogodkih pod italijansko okupacijo v Sloveniji je napisal knjigo Pietro Brignoli in to na prav poseben način. Sam je pripravil, drugi pa so zbrali lističe iz njegovega dnevnika, dnevnika vojaškega kurata, ki je med boji v Sloveniji pokopaval mrtve italijanske vojake in nudil »poslednjo tolažbo« našim talcem in zajetim borcem, preden so jih okupatorski vojaki postrelili. Njegova knjižica ima naslov: Santa messa per i miei fucilati s podnaslovom: Le spietate rappresaglie italiane conto i partigiani in Croazia dal Diario di un cappellano. Izšla pa je leta 1973 pri založbi Longaresi v Milanu.

Založnik se je za izdajo knjige, kot pravi besedilo na ovitku, odločil, da bi z njo, bolj kot na kakšen drugačen način podprl prizadevanja za mir. Saj so grozote, ki so jih počeli italijanski vojaki v Sloveniji, opisal duhovnik. Prav ta pa v svojem dnevniku podčrtava, da so bili med ubitimi »uporniki« povsem nedolžne osebe, starčki in mladeniči, ki so ostali doma pri ženah in mlajših otrocih v trdnem prepričanju, da jim ne more nihče nič očitati ali jih česarkoli sumničiti. Od dneva do dneva, od 16. julija do 12. novembra 1942 — v tem času je nastajal njegov dnevnik — je bilo več streljanja talcev, več rekvizicij, požigali so cele vasi, lagali so ljudem, da so njihove može odpeljali v Italijo, čeravno so jih že pobili, vojak pa, ki je zasedel tujo deželo, pa je postajal vse bolj neodgovoren in krut. Avtorjevo delo tudi razpršuje blišč in čustveno prepričanje dolge tradicije, da je italijanski vojak (s tem mislijo tudi njegove nadrejene) vselej človek »velikega srca«.

Avtor Pietro Brignoli je bil od leta 1936 dalje vojaški kurat. Dne 26. decembra 1940 je bil po službovanju v Afriki v činu poročnika prestavljen v drugi polk sardinjskih grenadirjev (Granatieri di Sardegna). Z njimi je 4. maja 1941 prišel v Kočevje (v knjigi označuje to področje kot del Hrvaške, kar je pač geografska in zgodovinska pomota) in ostal tam do 25. novembra 1942. Tako je njegov dnevnik nastajal v prav usodnem letu 1942. Pozneje je Brignoli služboval v sami Italiji, še vedno v istem polku sardinjskih grenadirjev in se z njimi udeležil kratkega odpora

Knjigo nam je poslal Valentin Breclj iz daljne Avstralije iz mesta Sunshine v državi Victoria. Za njegovo pobudo, da s to knjigo seznani tudi naše bralce, se mu najlepše zahvaljujemo.



V veliki poletni ofenzivi poleti 1943 italijanska vojska množično pobija nedolžne ljudi, ropa in požiga vasi ter odganja ljudi na Rab

proti Nemcem in njegovi zasedbi Rima 9. in 10. septembra 1943. Umrl je v Bergamu 17. avgusta 1969.

Njegov dnevnik je nastal iz kratkih notiranj v beležnico, kamor si je zapisoval najpomembnejše podatke o ustreljenih Slovencih. Te podatke pa je na dan mrtvih 1942 prepisal in dodal po spominu dodatne okoliščine in pojasnila. Dnevnik zajema dogodke iz obdobja med 16. julijem in 12. novembrom 1942. Sega torej v obdobje velike italijanske ofenzive, ki se je pričela prav navedenega dne, končala pa 5. novembra 1942 na Gorjancih. V tej ofenzivi je bilo diviziji »Granatieri di Sardegna« naloženih precej ofenzivnih nalog, ki so se preko operativnega središča v Kočevju raztegnile v druge predele Dolenjske.

Avtor ne poseže takoj v dogodke, ki si sledijo zapored v njegovem dnevniku. Najprej oriše splošni položaj in kritično stanje italijanske vojske spomladi leta 1942. Skuša po svoje razložiti vsaj povode, ki so pripeljali italijanskega okupatorja v pobijanje civilnega prebivalstva in zajetih borcev. Ta objektivnost se mu zdi primerna, »da ne bi blatil le Italijanov«. Tako pravi, da so Slovenci z določenim zadovoljstvom sprejeli italijansko okupacijo kot pač manjše zlo v primerjavi z nemško. Vendar je bilo po priključitvi Ljubljanske pokrajine k Italiji že čutiti naraščajočo sovražnost prebivalstva. Po napadu na Sovjetsko zvezo pa se je pričel upor, ki se je z dneva v dan bolj razraščal. Po njegovem so voditelji upora prišli iz Španije, med njimi naj ne bi manjkalo italijanskih komunistov, povsem zanesljivo pa se mu je zdelo, da je za vsem tudi Anglija, ki je hotela ustvariti drugo fronto.

Ob naraščajočem uporju pa je po njegovem vojaško poveljstvo napravilo usodno napako: začelo je opuščati manjše postojanke in tako upornikom in prebivalstvu pokazalo, da se jih boji. Ob mogočni komunistični propagandi se je vedno več ljudi vključevalo v partizane, vedno več je bilo napadov na italijansko vojsko in prometne zveze. Talijansko poveljstvo pa se je poslej lahko zateklo le k nasilju in očiščevalnim operacijam. Svojemu dnevniku iz omenjenega obdobja je torej postavil na čelo, da bi ga bralci razumeli in da ne bi blatil Italije — svoja »žalostna razmišljanja« na Vnebohodu 1942 dvoje omembe vrednih dejstev:

7. maja 1942, ko sem sprejel moje vojake, mrtve in ranjene; med prvimi je bil tudi komandant polka.

22. maja 1942 dan, ko sem stal ob strani 14. ljudem, ki so jih ustrelili.

Dogodka 7. maja 1942 opiše avtor takole: »Naš tretji bataljon se je zapletel v boj z uporniki. Mrtev je naš vojak in ranjen podporočnik. Popoldne je odšel na hajko še preostali del polka, ki je padel v partizansko zasedo: 33 mrtvih in sto ranjenih, med katerimi več oficirjev. V strahoviti zmedji so zbežali in pustili padle ter ranjene na terenu. Prvi bataljon je naslednjega dne odšel na povračilno akcijo, v kateri so polovili kakih sedemdeset za delo sposobnih domačinov. Štirinajst so jih na mestu obsodili na smrt« (sledi opis prizora). Talce so pobili 12. maja.

Niti ta niti drugi avtorjevi zapiski niso povezani z določenimi kraji. Verjetno jih avtor kot italijanski oficir tudi ni smel zapisovati, saj so bili povezani s področji, kjer so potekale aktivne vojaške operacije. Verjetno pa mu je tuje ozemlje z imeni krajev in vasi le povzročalo tolikšne težave, da se jih ni zapomnil. Vendar bo moč odkriti imena vasi in dogodkov s pomočjo datumov, števila ubitih ali mrtvih in zaporedja operacij. Krajevno navaja dnevnik področje okoli Kočevja in tiste kraje na Dolenjskem, ki jih je v »petdesetih dneh« pohoda obšla med ofenzivo divizija »Granatieri di Sardegna«.

Za 16. julij, torej dan, ko se je pričela slavna roška ofenziva naslednji podatek: Naši topničarji in skupina alpskih topničarjev so z višine divje obstreljevali vasico v dolini. Življenje je izgubilo nekaj žensk in otrok. Z moškimi, ki so jih polovili po gozdovih, so ravnali kot uporniki. Na srečo so imeli tisti ljudje zdrave noge.«

Pojdimo po datumih Brignolijevega dnevnika in poskušajmo izluščiti važnejše dogodke in njihove opise:

18. julija: Med preiskavo po vasi so našli 65 letnega moškega in 22 letnega sina. Ustrelili so sina.

19. julija: V isti vasi so ustrelili še štiri domačine. Zakaj? Na ogled je namreč prispel visok italijanski oficir, oficir s poveljstva armadnega zbora, polkovniku je očital, da ravna preveč milo s prebivalstvom.

21. julija: V gorsko vasico so prišli črnosrajčniki. Njihov bataljonski poveljnik je bil hudo ranjen. Po vasi so pobrali 18 domačinov, ki so bili ostali doma. Postrelili so jih kot talce.

23. julija: V isti vasi so ustrelili še šest talcev. Štirje med njimi so bili bratje.

25. julija: V neki siromašni vasici so ustrelili enega domačina.

1. avgusta: V neki vasi, kamor je moč priti skozi tesno dolino je med očiščevanjem ceste padel domišljav podporočnik. Med napadalci je bila ženska, ki jo je smrtno zadela krogla. Domači župnik je bil pristaš nekega samostanskega reda. Ustrelili so enajst talcev. Vas so požgali.

5. avgusta: Ustrelili so štirinajst talcev, pet od njih niso bili iz te vasi. V vas, ki jo sestavljajo trije zaselki, so prišli po hudem boju ob petih popoldne. Vojaki 3. bataljona so ustrelili tri talce.

8. avgusta: V pravkar omenjeni vasi so vojaki 1. bataljona ustrelili sedem talcev.

11. avgusta: Pripadniki 3. bataljona so v isti vasi ustrelili še enega talca.

Avtor pripominja, da se je divizijsko poveljstvo odločilo za vrnitev v mesto, vendar je moralo nadaljevati z operacijami na zahtevo poveljstva armadnega zbora. Zdi se mu, da je to bolj posledica sestanka s Mussolinijem v Gorici.

17. avgusta: Obkolitveni manever, ki je presenetil partizane. Iz obroča se je hotelo prebiti sedem partizanov, padli so pod strelj. Osmega so ujeli živega z revolverjem v roki, bil je neki slovenski doktor, ki je bil zaposlen pri italijanskem komisariatu v mestu. Bil je eden tistih, ki so zbežali iz transporta pri Verdu. Po kuratu, avtorju knjige, je poslal materi listek s prošnjo, naj ga pokopljejo v mestu. Vendar je na listku pripisal, da ni bil nikoli komunist. Podobnih antikomunističnih osladnosti je v knjigi še več, zato bi jo bilo neprimerno prevesti. O tem talcu govori še posebej v dodatku, ko so ga prekopali po vojni.

18. avgusta: Ustrelili so sedem talcev. Spadali so v skupino »študentov« iz transporta, ki je bil osvobojen pri Verdu. Zatrjevali so, da niso šli prostovoljno med upornike. Eden izmed njih je bil sin šolskega služitelja iz neke dolenske vasi. Popoldne so usmrtili še enega mladeniča, ki je bil ranjen, ko se je skril v krošnji drevesa.

20. avgusta: Zajeli so dve partizanski borki, pustili so ju pri življenju. Prav istega dne so bile ubite v neki jami tri borke. Istega dne poskus samomora, ustreljen brez verske tolažbe. Oficirji so ga veleli ustreliti, češ, da je »grešil s poskusom samomora«. Ponoči se je po pomoti vnel boj med dvema enotama italijanske vojske. Bilo je mnogo ranjenih.

21. avgusta: Šele tukaj prvič omenja ime neke slovenske vasi: San Vito, ki bi lahko bila vas Šentvid. Pravi, da je to tam, kjer so ustrelili osemnajst plus šest talcev.

24. avgusta: Ustreljen starejši »upornik«, izobraženec. Našli so ga z orožjem v roki. Strahovito so ga pretepli in nato ustrelili.

25. avgusta: Na pohodu po vaseh, kjer so prebivalci nemškega rodu. Vojska je pletila živino.

27. avgusta: Ustreljenih pet, med njimi oče osmih otrok. Eden med njimi je bil obsojen na smrt, ker je ubil »prijateljico« italijanskih vojakov v »prijateljski vasi«.

28. avgusta: Zajeli so dva vaščana. Eden od njiju je izdal skladišče vojaškega partizanskega materiala, tisti, ki mu je bil nadrejen, pa je bil ustreljen.

3. septembra: Kaže, da gre za Stično, ker govori o cistercijskem opatu. Ta je rešil življenje več ljudem. Italijanski komandant ni hotel imeti krvavih rok.

Na strani 90 avtor daje naslednjo pripombo: » Če bi duhovščina v tisti pokrajini, mislil je pri tem na ljubljansko pokrajino, mislila več na evangelij kot na politiko, bi bilo prelite manj krvi in manj vasi bi bilo uničenih.«

22. septembra: Že nekaj dni gledam samo požare. Danes je na vrsti čudovito lepa dolina. Komentarji vojakov, ki so po večini kmetje so zelo pomembni. Komandant je črnosrajčnik.

25. septembra: Hajke in požigi po dolini se nadaljujejo. Vsi moški so se poskrili.

5. oktobra: Prvi dan našega operativnega ciklusa se je končal »blesteče«. Naši izvidniki so ubili šestdesetletno žensko, desetletnega dečka in štirinajstletno deklico.«



Brez krivde krivi kmetje iz Dan na Notranjskem si morajo sami izkopati grob

7. oktobra: Razmišljanja o neupravičenih rekvizicijah živine.

9. oktobra: Prebivalci pripadajo manjvredni rasi in jih velja pobiti v prid človeštvu, tako je komentiral višji oficir.

19. oktobra: Predvčerajšnjim je bil konec naših operacij, toda uporniki so nam zadali hud udarec, šest mrtvih in trije ujeti.

21. oktobra: Izvršen je bil napad na vlak, dvajset mrtvih in šestdeset ranjenih.

Avtor zaključuje svoj dnevnik z razmišljanji o strahotah vojne. V njih obtožuje in opravičuje. Ne želi pa obtoževati Italije, saj ljudstvo vsega tega ni hotelo. Mogoče bi bilo po njegovem obtoževati takratno italijansko vlado. Vendar je le ta dajala samo navodila. Torej bi bilo krivo vojaško poveljstvo, vendar bi tudi tukaj našli nedolžne poleg krivih. Meni, da se v preteklih in v bodočih vojnah ne bo mogoče izogniti barbarskim dejanjem. Torej je krivda za vse to, kar je opisal v dnevniku, po avtorjevem mnenju v vojni. Ker pa je vojna pojav pri vseh narodih, je tedaj krivda na človeštvu kot celoti. Vendar se v ta splošna razmišljanja le vpleta spoznanje, da je odvisno življenje stotin, celo tisočev ljudi od dobre volje in razpoloženja posameznika. Predvsem pa vodi nasilje v vse večjo posurovelost ljudi.

Neki major je med razgovorom v oficirski menzi zahteval, da je italijanske vojske potrebno sistematično učiti ubijanja.

Avtor knjige bi mu rad odgovoril: »Ne ubijanja marveč vojskovanja.« Vendar mu tega ni rekel, bil naj bi predaleč od središča razgovora.

V prilogi knjige so objavljena pisma neznanega Slovenca Pietru Brignoliju, ki je želel z njegovo pomočjo odkriti grob ustreljenega sina. Ustrelili so ga 17. avgusta 1942 in ga pokopali v bližini Šalke vasi, nekje v Želinah. S pomočjo podatkov, ki jih je posredoval avtor knjige, je družina v resnici našla grob ustreljenega sina.



Streljanje domačinov iz vasi Dane v Loški dolini na Križni gori 31. julija 1942

Knjigo, ki predstavlja dnevnik o ustreljenih Slovencih (mojih ustravljenih, kot se izraža avtor), bi težko uvrstili le med gradivo z druge nasprotni strani. Avtor je vendarle sodoživljal in sočustvoval z ubitimi talci in borci, čeprav zanje ni storil nič več, kot mu je dovoljevala in narekovala duhovniška služba. V dnevniku je zapisoval strahote nasilja, ubijanja nedolžnih ljudi in njihovo trpljenje.

Te podobe je odnesel s seboj v Italijo. Ko je njegov polk 19. julija doživel anglo-ameriško bombardiranje Rima in so bombe padale v bližini njegove kasarne, je bil med najbolj prestrašenimi obraz kapetana, ki ga na kratko označuje s črko D. Ni se mogel zadržati, da mu ne bi po končanem bombardiranju dejal: »Sedaj plačuješ za tiste, ki si jih ustrelil.«

Avtor ni doumel globljih družbenih in zgodovinskih vzrokov dogajanja, kateremu je bil priča. Tudi po dolgih letih ne najde besed obtožbe za fašizem, ki je uničeval italijansko ljudstvo tudi s tem, da ga je pognal v imperialistično vojno in nasilje nad drugim ljudstvom. Po avtorjevem mnenju je za vse to kriva vojna. Čeprav na koncu knjige poziva proti vsakršni vojni, pa ne more pričakovati odmeva, dokler se ne bodo zgolj s splošnim pozivom pridružila prizadevanja za izkoreninjenje družbenih vzrokov vojn.

Emil Cesar

Prežihov Voranc v šempetrskih zaporih

Ceprav so nam podrobnosti v zvezi z aretacijo slovenskega pisatelja in komuniste Lovra Kuharja-Prežihovega Voranca po zaslugi Janka Jarca¹ dobro znane, pa nam pričevanja Teodorja Tominška in drugih omogočajo, da se podrobneje seznanimo tudi z doslej neznanimi podrobnostmi o bivanju Prežihovega Voranca v nekdanjih šempetrskih zaporih (danes je v poslopju onkološki inštitut ljubljanske medicinske fakultete). Pričevanja so dokaj karakteristična za njegovo delo in toliko pomembnejša, ker jih moremo uvrščati med tehtna dopolnila Prežihove monografije, ki še vedno ni avtentična z njegovim življenjem, saj pušča ob strani najpomembnejša poglavja, brez katerih si njegove človeške in revolucionarne podobe ne moremo predstavljati. S Tominškovim pričevanjem smo tako prišli do zanimivih in hkrati dragocenih podrobnosti o Prežihovem Vorancu v jetniški celici, o življenju med sojetniki in končno tudi do njegovih pobud, ki jih kot izraz predanosti odporu, doslej sploh nismo poznali. Hkrati pa pomenijo dragoceno pričevanje o neuklonljivem odporu slovenskih preganjancev, ki je imel svoje korenine v neomajni predanosti Osvobodilne fronte, pobudnici in nosilki slovenskega narodnoosvobodilnega boja.

Sempetrska kasarna je pomenila na ozemlju tako imenovane »Ljubljanske pokrajine«, to je tistih predelov Slovenije, ki se jih je polastila fašistična Italija, za enega izmed najbolj proslulih okupatorjevih zaporov. Njeno ime so v letih fašistične okupacije Slovenije s srdom in bolečino izgovarjali domala v sleherni slovenski vasi. Zato tudi ni naključje, da je o njej govorila ena izmed prvih slovenskih pesmi, nastalih v narodnoosvobodilnem obdobju, kot znak množičnega trpljenja Slovencev, s čimer je obtoževala tudi okupatorja in po njem vsiljeni režim. O njem je govorila po španski revolucionarni pesmi Asturiana nastala slovenska pesem o črnolaski:

...v šempetrsko grem kasarno,
obiskat grem komunista...

Šempetrsko kasarno so italijanski okupatorji spremenili v prehodne zapore fašistične kvesture (policije) v Ljubljani. Skozi te jetniške celice je vodila v letih

okupacije pot več deset tisoč zajetih. Vse tiste zavedne Slovence, ki so se zdeli okupacijskim oblastem politično sumljivi. Tu so jih zasliševali, od tod gonila na zaslišanja in mučenja; skozi visoka polkrožna vrata so odhajali na svojo poslednjo pot številni talci, katerih življenjska pot se je nasilno končala pod streli eksekucijskih čet sredi ljubljanskega polja, ali pa so jih množično odganjali v internacijo, v konfinacijo in v zapore širom po Italiji.

Šempetrski zaporji so pomenili italijanskim okupatorjem nekaj zbirni center zajetega, boju predanega in neuklonljivega slovenskega prebivalstva. Morali so skozi ta preiskovalni filter okupacijskega policijskega aparata, ki ga je nato razporejal glede na težo obtožbe in glede na stopnjo dokazanosti, na ostre in ostrejše obsodbe ali na milejše kazni. Ostre obsodbe so bile smrtne kazni in streljanje talcev, med ostrejše je sodila večletna ječa, med milejše ukrepe pa so sodile konfinacija in internacija. Zadržanje zapornikov v tem zaporu je bilo lahko včasih zelo kratko, spet v drugih primerih pa je trajal preiskovalni zapor tudi po več mesecev (npr. Teodor Tominšek je bil v preiskovalnem zaporu kar deset mesecev in štiri dni). Skoraj kot pravilo pa je veljalo, da so ostajali zaporniki v šempetrskem zaporu do mesec dni. Večino zapornikov so od tod odgnali v internacijo, redkokdaj posamezno, navadno v večjih skupinah. Odgoni so si sledili v presledku štirinajstih dni ali treh tednov, kar je bilo odvisno od tega, kdaj so opravili odbiranje in kdaj je bil pripravljen transport. Taki odgoni so izpraznili zapore do polovice ali še celo za več, v eni sami skrbi, da bi jih mogli v čim krajšem času napolniti z novimi zaporniki.

Za šempetrske zapore je bilo značilno, da so bili navadno tako natrpani, da so si našli zaporniki komaj toliko prostora v jetniških celicah, da so mogli ležati na tleh tesno drug ob drugem. Izjema je bila na moškem oddelku le soba št. 20. V njej je bilo približno deset železnih postelj, sicer so stale tesno druga poleg druge.

Nadalje so se zaporji delili še na moški in ženski oddelek, ki sta bila med seboj strogo ločena. Na moškem oddelku je bilo dvajset sob, ženski pa je bil menda za polovico manjši. V vsako sobo so vodila z železjem okovana vrata, ki sta jih zapirala močna ključavnica in železen zapah na zunanji strani vrat. V sredini vrat, v višini odraslega človeka, je bila okrogla lina z gibljivo zaklopko, ki je omogočala dežurnemu stražarju nadzorovati življenje v sobi. Vrata so se odpirala na skupen notranji hodnik. Vsaka izmed sob je imela še zamreženo odprtino na notranje dvorišče, skozi katero so lovili jetniki svetlobo in zrak. Nekoliko večjo odprtino, ki bi si lahko zaslužila ime okno, je imela le največja soba — že omenjena soba št. 20. Bilo je tudi edino okno v jetnišnici, skozi katerega so mogli zaporniki normalno gledati na dvorišče, kajti v vseh drugih sobah je bilo okno — pol metra široko in približno trideset centimetrov visoka odprtina — tik pod stropom. Jetnik, ki je hotel skozi tako okno opazovati življenje na dvorišču, se je moral povzpeti na kak visok predmet. Čeprav se po zapovedi jetniške uprave skozi okno ni smelo gledati, jetniki zapovedi niso upoštevali.

Ako povemo še, da je bil pod v sobah iz navadnih, že močno preperelih desak in da so bile stene grobo prebeljene in umazane, smo domala opisali že tudi notranjost jetniških celic. Dodajamo le še to, da sta v sobi št. 20 in še v nekaterih drugih sobah med sobni inventar sodili še preprosta mizica in klop; zvečer pa je dobila vsaka celica svoj čeber s pokrovom za opravljanje telesnih potreb.

Ne bo pa odveč, če dodamo še nekatere podrobnosti iz hišnega reda, uzakonjenega v zaporih: Za čistočo so morali skrbeti zaporniki sami. Ti so morali skrbeti tudi za praznjenje in čiščenje tako imenovane »kible« kot so imenovali omenjeni čeber v jetniškem žargonu, ter za posodo s smetmi in odpadki. Vzdrževalce higiene



Lovro Kuhar-Prežihov Voranc, pisatelj Samorastnikov in mnogih drugih umetniških pripovednih del

v posameznih sobah je določila uprava sama, kar je bil prav gotovo premišljen ukrep uprave, varnostno-obveščevalnega pomena. Zato so si zaporniki prizadevali in nekajkrat jim je to uspelo, — da so sugerirali jetniški upravi za vzdrževalce higiene od njih samih izbrane ljudi. Ti so potem opravljali nad vse pomembno obveščevalno delo in kurirsko službo med posameznimi celicami in obveščali jetnike o nameravanih ukrepih jetniške uprave, kar so mogli razbrati iz razgovorov stražarskega osebja.

Na koncu notranjega hodnika je bila dokaj primitivna skupna umivalnica. Tu so se vsako jutro umivali, seveda, vedno pod nadzorstvom stražarja. Čas za skromno osebno higieno je bil kratko odmerjen, čeprav so bili preostali del dneva zaklenjeni v svojih sobah in so morali posebej prositi, če so hoteli na potrebo. — V zaporu je bilo strogo prepovedano kaditi, brati časopise in igrati karte. V bojazni, da ne bi prišli zaporniki do kakršnih koli političnih poročil in si mogli po njih ustvariti podobo političnega stanja v državi in svetu, ni dovoljevala uprava prebirati niti fašističnega tiska. Pač pa so jetniki z dovoljenjem uprave jetnišnice in s prejšnjo cenzuro prebirali knjige; dovoljeno jim je bilo tudi šahiranje. Tistega, ki so zalotili, da je kršil hišni red, so kaznovali s prepovedjo sprehoda, odvzemom prepovedanih stvari, z zaporom v samici itd.

Stanje v ženskem oddelku se od razmer na moški strani ni razlikovalo. Tudi tu ni bilo nobene sobe, ki bi ustrezala po opisu sobi št. 20.

Več prostosti so imeli jetniki le v času sprehoda. Vsak dan so se lahko sprehajali pol ure v dopoldanskem in v popoldanskem času. Sprehod je bil skupen. Najprej so se sprehajali moški, nato ženske. Sprehodu je bilo namenjeno majhno notranje dvorišče, dolgo približno petnajst, široko na eni strani tri, na drugi strani pa šest metrov. Ena podolžna stran notranjega dvorišča in oba kraka so bili zagra-

jeni s stavbo jetnišnice, druga podolžna stran proti velikemu zunanjemu dvorišču pa je bila zagrajena s posebnim, tri do štiri metre visokim zidom. Približno na sredini dvorišča je bila pet metrov visoka češnja, edino drevo in edino zelenje, ki je tolažeče vplivalo na pusto in mrakobno vzdušje jetnišnice. Češnja je pogosto omejenjena v tistih literarnih pričevanjih vojnih dni, ki govorijo o življenju v šempetrskih zaporih.

Sprehodi so nudili jetnikom tudi najlepšo priložnost — seveda se je to dogajalo kar najmanj opazno — za skupno sestajanje. Tu so se mogli pogovoriti o vsem, kar jih je težilo. Na ta način jim je navadno uspelo, da so bili podrobno seznanjeni o vseh važnejših dogodkih v zaporu, v okupiranem mestu, v ožji in širši domovini in drugod. Ta način medsebojnega obveščanja je bil tako temeljit, da so, na primer organizatorji odpora v jetnišnici skoraj hkrati s prihodom novega zapornika, že tudi vedeli, kdo je novi prišlec in kakšen je bil vzrok za njegovo aretacijo. Na enak način so se tudi obveščali, koga so zasliševali in kaj so hoteli izvedeti zasliševalci od zaslišanega. Kaj je priznal in kako so zasliševalci z zaslišanim ravnali. Teodor Tominšek se spominja, da je za svojega bivanja v zaporih izvedel od dveh na novo privedenih zapornikov, da sta na kvesturi, zaradi mučenja povedala tudi nekaj o svojih tovariših, ki so bili dotlej še na prostosti. Te podatke so potem po obveščevalcih sporočili vodstvu organizacije Osvobodilne fronte v Ljubljani, ki je poskrbelo, da so se izdani aretaciji še pravočasno izognili.

Medsebojna obveščanja na sprehodih so tudi omogočala dokaj točna obvestila o razpoloženju v posameznih celicah, kar so po zapornikih sporočali plitičnemu aktivu v mestu in predlagali ustrezno pomoč. Največja vrednost skupnih sprehodov pa je bila ta, da so se zaporniki na njih med seboj spoznavali, se zbližali, utrjevali v pogovorih svojo vero v Osvobodilno fronto, dvigali zavest odpora in prepričanja, da za bojevniško misel ni pregraj in da je prav zaradi tega treba tudi v zaporu z vsemi sredstvi nadaljevati z bojem.

V podobne namene kot sprehode so za medsebojne stike izkoriščali jetniki tudi čas, namenjen osebni higieni v skupni kopalnici; ob nedeljah in praznikih pa so imeli na notranjem hodniku za vse zapornike obvezno mašo. Udeležba na njej je bila obvezna. Zato so stražarji, ako je bilo potreba, s silo izgnali vsakogar, ki se je temu opraviilu protivil. Skupne maše so se morali udeleževati celo tisti, ki so bili bolni. Ta odpor med jetniki je bil toliko bolj upravičen, ker so bili za maševanje v zaporu izbrani osvobodilnemu boju nenaklonjeni duhovniki. Zato so jetniki javno kazali svoj odpor do takih prisiljenih verskih opravil, ne skrivajoč tega, da se uklanjajo samo sili. Ker pa so se morali udeležiti nedeljskih maš vsi zaporniki, torej tudi ženske, se je nudila tako edina priložnost, da so jetniki prišli do širše izmenjave informacij.²

V zvezi z jetniškim režimom in opisom šempetrske kasarne smo že nekajkrat omenili sobo št. 20, katera nas prav zaradi bivanja Prežihovega Voranca v njej, še posebno zanima. Seveda pa bi zaslužilo življenje v njej našo pozornost tudi v primeru, čeprav ne bi bila v zvezi s tako pomembnim slovenskim pisateljem in revolucionarjem kot je bil Prežih, ne le zaradi svojškega, v odporištvu temelječega sobnega reda, temveč tudi zaradi tega, ker je bila nosilec organiziranega odpora v šempetrskih zaporih. Sobni kolektiv je izdelal svoj nepisani statut, katerega so potem sproti dopolnjevali. Grajen je bil na zavestni disciplini, predvideval pa je tudi sankcije v primeru neupoštevanja odločitev celote. Statut je bil grajen na načelih solidarnosti, vzajemne pomoči, zlasti socialno šibkim, stroge konspirativnosti, zvestobe načelom narodnoosvobodilnega boja, enotnosti v nastopih zoper upravo zaporov in njenim uslužbencem. Vsako kršitev discipline so obravnavali

na prvi občinski seji — sestanku vseh »občanov«, — ki je prekršku sledila in kjer je bil izrečen disciplinski ukrep. Čeprav je bila dovolj huda kazen že samo dejstvo, da so o prekršku razpravljali, se dodatnih sankcij ni bilo potrebno posluževati. Najhujša kazen je bil bojkot. Vsaj enkrat pa je bil ta ukrep potreben in sicer v primeru, ko nekdo izmed jetnikov v sobi št. 20 ni upošteval kolektivnega sklepa, sprejetega na občinski seji, da je prepovedano peti italijanske pesmi. Le-ta pa jih je pel celo v italijanščini. Zato so se na predlog župana, po vsestranskem pretehtanju dejanja, odločili za popoln bojkot povzročitelja za dobo treh dni. Posledice tako izrečene kazni so bile izredne. Pri tem ne smemo pozabiti, da je bival kaznovani ves čas v zaporniškem kolektivu, ki mu je kazen izrekel. Tri dni ni z njim nihče spregovoril niti besede, nihče ga ni pogledal; na vprašanje, ki ga je komu zastavil, mu je ogovorjeni s prezirom obrnil hrbet. Ni smel sodelovati pri njihovem petju, ne igrati iger in ne deliti z zaprtimi svoj obrok hrane. Taka kazen je imela, po Tominškovem pričevanju, »naravnost strahovit učinek«, kar moremo tudi sedaj razbrati iz Tominškovega opisa prestajanja kazni: »Ko se je na vse načine zamen prizadeval, da bi se nam približal, ... je začel milo moledovati in prositi usmiljenja. Lazil je za nami kakor pretepen pes ... in ponujal vse mogoče usluge; iz obupa je začel vzdihovati in jokati, da naj mu odpustimo. Čeprav se je meni pa tudi drugim začel smiliti, vendar zaradi vzdrževanja discipline, nismo smeli popustiti.«³

Zapornik, dodeljen v sobo št. 20, je bil seznanjen s statutom navadno na prvi občinski seji.

Med važnejša določila statuta je sodila tudi zahteva, da ne sme biti nihče pri-krajšan pri hrani. To je obvezovalo predvsem one zapornike, ki so bili doma v Ljubljani in so lahko prejeli domačo hrano. Sem je sodila solidarnostna pomoč, namenjena predvsem onim, ki se, odbrani za internacijo, daleč od doma, niso mogli oskrbeti s hrano za na pot. Za take zapornike so zbrali suho hrano, obleko, obutev in denar ter jim vse to izročali pred odhoda transporta z izrecnim poudarkom, da so ta sredstva dar Osvobodilne fronte.

Zaporniki so si kar najbolj demokratično izbirali svoje politično vodstvo. Njihov predstavnik v vsaki sobi je bil župan, ki je, kljub rahli ironiji, ki je izzvenevala iz prenešenega pojmovnega pomena, opravljal pomembno delo. Po nepisanem pravilu je bil župan vedno zapornik z najstarejšim zaporniškim stažem.

Pozornost zasluži tudi organizirana obveščevalna in propagandna dejavnost, kakršna je bila v času Tominškovega bivanja v zaporu in katera nam doslej ni bila v podrobnostih znana. — Začetek moremo iskati v prihodu dr. Staneta Mahkote in dr. Boža Kobeta v sobo št. 20. Oba sta bila tedaj kandidata za člana Komunistične partije Slovenije, zelo aktivna in iniciativna. Ker je bil tedaj dr. Teodor Tominšek že član partije in tudi starejši od njiju, so na pobudo slednjega organizirali v zaporu partijsko trojko. Hkrati pa so si, kljub svoji zahtevnosti, zadali nalogo, da vzpostavijo organizacijo Osvobodilne fronte tudi v šempetrskih zaporih in prevzamejo njeno vodstvo. Tako načrtno aktivnost je narekovalo spoznanje, da je bila organizacija, ki je dotlej povezovala posamezne zapornike, razbita na skupnice v posameznih sobah in zato premalo načrtno razvita, s premajhnim vplivom na celotni jetniški kolektiv. Novo vodstvo, na katerega nastanek je vplival predvsem lastni bojni žar, je pogrešalo čvrsto povezavo vseh zapornikov, ki bi delovala disciplinirano, hitro in brezhibno. Največjo oviro za to je bila vseskozi hitra menjava zapornikov, kar je povzročalo občutnejše težave, saj so morali nenehno popravljati vrzeli v organizacijski mreži. Zato je bila organizacijska povezava zaradi masovnih premestitev zapornikov večkrat popolnoma pretrgana in so jo potem spet

z velikimi težavami na novo vzpostavili. Kljub temu pa moremo trditi, da za revolucionarno narodnoosvobodilno misel ni bilo ovire, ki se ne bi dala premostiti. Z organiziranjem obveščevalne mreže so začeli tako, da so se omenjeni tovariši pomešali na skupnih sprehodih med zapornike drugih jetniških sob in skušali navezati z njimi čim tesnejše stike. Medtem ko vzpostaviti take stike s tovariši, s katerimi so se poznali, ni bilo težko, pa so mnogo več težav povzročali stiki z jetniki, ki jih dotlej niso poznali, zlasti ker je bila vedno prisotna nevarnost, da bi navezali stik s katerim izmed konfidentov, vrinjenih v posamezne jetniške celice.

Obveščevalno-propagandna organizacija je bila povezana po zaupnikih z vsako jetniško sobo in je vodila do omenjene trojke komunistov Tominšek — Mahkota — Kobe. Po obratni poti je sporočala omenjena trojka v posamezne celice navodila in naloge. Vsaka celica je imela svojega poverjenika, — pogoj za njegovo imenovanje je bila brezpogojna predanost boju. Da pa ne bi prišlo v izvrševanju nalog do zastojev, je imel vsak poverjenik, zaradi morebitne trenutne odsotnosti, svojega namestnika, tako ukrepanje pa je narekovala tudi vseskozi prisotna možnost njegove premestitve. Oba sta bila dolžna, da iz razgovora s posamezniki v sobi razbereta o njih vse podrobnosti, zlasti politične. Obveščena sta morala biti o vsem, kar se je dogajalo v sobi in poznati razpoloženje v njej. O vsem tem so morali poročati neposredni povezavi, ta pa je poročala naprej. To povezavo navzgor je prevzel poverjenik, ki so si ga izbrali poverjeniki in njihovi namestniki, in je zastopal kolektiv treh jetniških sob. Na podoben način so po trije tako izbrani predstavniki izmed sebe izbrali glavnega poverjenika in šele ta je imel neposredno zvezo z Mahkoto in Kobetom, oziroma s celotno partijsko trojko. Od njih je prejemal ustrezna navodila, jih posredoval zaupnikom, obratno pa je prejemal od obeh zaupnikov, izbranih izmed zapornikov treh sob, potrebne podatke in jih sporočal vodstvu jetniškega odpora. — Na podoben način so bile organizirane tudi ženske zapornice, vendar pa tam organizacija ni bila tako dosledno izpeljana.

Da bi delo potekalo čim bolj načrtno in kontinuirano, si je tudi trojka Tominšek—Mahkota—Kobe razdelila delo. Eden izmed obeh članov je vzdrževal zvezo z glavnim poverjenikom moškega oddelka, drugi s poverjenikom ženskega oddelka, medtem ko je Tominšku pripadla glavna povezava zaprtih v jetnišnici z mestom. Glavno zvezo s frontno organizacijo v mestu je vzdrževala Tominškova žena Silva, ki je sporočala podatke o stanju v zaporih Lidiji Šentjurčevi-Joži, Miri Svetinovi-Vlasti, Cilki Mačkovi, Zofiji Mrzelovi in drugim. Na ta način je bila organizacija Osvobodilne fronte v Ljubljani — in za to je bila zainteresirana — po najkrajši poti, neposredno in avtentično obveščena o vseh važnejših dogajanjih v šempetrskih zaporih. Nekaj obveščevalnih podatkov so dali verjetno tudi drugi zaporniki po svojih zvezah. Organizacijo so si prizadevali ohraniti v najstrožji tajnosti, zaradi česar so upoštevali največjo možno mero konspiracije. Zato se ni primerilo, da bi, kljub občutni dejavnosti jetnikov, odkrili katerega koli izmed členov v verigi odpora v zaporih, čeprav naporov take vrste s strani italijanske uprave v jetnišnici ne moremo zanikati. Vzrok za tako povoljno stanje je bil po sodbi Teodorja Tominška v tem, da je bila sploh največja večina zapornikov iskreno na strani narodnoosvobodilnega boja. Odkrito propagando delo v korist Osvobodilne fronte je bilo ostro začrtano in je predstavljalo moralno silo, ki je, če že ne povsem pritegnila v krog svojega delovanja večino omahljivcev, vsaj preprečila nasprotno odločitve morebitnih nasprotnikov. V razumljivost takih trditev moramo povedati, da niso bili v zaporih samo politični zaporniki, temveč tudi nekateri kriminalni prestopniki.

O sobi št. 20, v kateri je bil nekaj časa zaprt Lovro Kuhar-Prežihov Voranc, smo sicer že precej povedali, vendar pa zasluži opis življenja v njej, prav zaradi poglobitnega namena našega prispevka, še nadaljnjo pozornost. — S strani jetniške uprave je bila namenjena intelektualcem, pomembnejšim političnim zapornikom in premožnim ljudem večja pozornost, zaradi česar se je življenje v sobi št. 20 razlikovalo od jetniškega življenja v drugih jetniških prostorih. Čeprav je bila tudi soba št. 20 prenatrpana, je bila mnogo svetlejša, imeli so okno s prostim pogledom na dvorišče, med ugodnosti pa je sodila tudi hrana, ki so jo njenim stanovalcem od doma prinašali svojci. Te ugodnosti so se posluževali skoraj vsi zaporniki, razen seveda tistih, ki niso bili iz Ljubljane, kar pa smo že navedli. Vendar le-ti pri hrani niso bili prikrajšani, ker so jim jo odstopili oni, ki so se hranili od doma. Izjemo so pomenila obdobja, ko je uprava jetnišnice zaradi disciplinskih prekrškov prinašanje hrane svojcem prepovedala. Takrat so težave občutili vsi. Povedati pa moramo ob tem, da so bile pošiljke hrane, kljub pregledu, eden izmed najvažnejših obveščevalnih kanalov. Ni odveč tudi pripomba, da so pošiljatelj pri tem pokazali prav neverjetno iznajdljivost.

Kljub temu, da nam seznam zapornikov v sobi št. 20 ni povsem znan, vemo vsaj za imena in priimke nekaterih izmed njih: Med drugim so v njej preživljali nekaj časa zaporno kazen: Ludvik Mrzel, ki je bil nekaj časa tudi župan sobe. Iz njegovega pričevanja tudi izvemo, da so bili stanovalci sobe med drugim tudi Vinko Möderndorfer, Tone Gmajnar in Aleksander Železnikar,⁴ Teodor Tomišek pa navaja med jetniki v sobi še: Draga Vajsa, komunista iz Hrvaške Drakulića, dr. Staneta Mahkoto, dr. Boža Kobeta, inž. Matijo Kodelo, inž. Gašperja Muho, Kimovca, Rudija Kobilico, inž. arh. Eda Ravnikarja, N. Vodlana, Jožeta Selana, kmeta iz Notranjih gor, Julija Zupana, pevca Lukmana, Andreja Ivančiča in končno tudi dr. Franceta Kidriča, Juša Kozaka ter Prežihovega Voranca.⁵ Ob tako pestri zasedbi intelektualcev ne preseneča toliko ugotovitev, da je bilo življenje v celici močno razgibano. Bili bi v zmoti, če bi dajali kateremu izmed obdobj v županovanju prednost pred drugim obdobjem, čeprav je bila pri intenzivnosti v delovanju med njima prav gotovo razlika. Tako so bila v tem času najpomembnejša Mrzelova vsakodnevna prevajanja in razlaga političnih člankov o dogodkih doma in po svetu iz italijanskega dnevnega tiska, katerega je skoraj redno dobival po svojih zaupnikih. Taka poročila so bila toliko pomembnejša, saj so nekateri časopisi, ki so izhajali v Rimu, precej odkrito pisali o trenutnem političnem in vojaškem položaju. Čeprav je italijanska cenzura budno spremljala taka poročanja in pazila, da bi ostal resnični politični položaj italijanski javnosti čim bolj prikrit, je bilo le veliko bistvenega mogoče razbrati med vrsticami. To pa je znal Mrzel sojetnikom dobro predstaviti. Njegovi informativni komentarji so vplivali na visoko politično zavest zapornikov. Kulturni utrip v življenju sobe pa je bil občuten vsaj ob proslavljanju novega leta 1943. Tedaj je recital Prešernov Uvod h Krstu pri Savici Janez Rohaček, ki je tudi prijetno presenetil s svojim recitacijskim talentom. Ni pa bil to edini primer svojske politične manifestacije v času Mrzelovega bivanja v šempetrskih zaporih. Sam je v ožjem krogu jeseni 1942. leta predaval še o slovenskem jeziku. Ker je bil pri razgovorih navzoč univerzitetni profesor dr. France Kidrič, je ob tej priložnosti govoril tudi on.⁶ Tudi pozneje se tej obliki aktivnosti, ki je imela v času politični prizvok, niso odrekli, pač pa so jo spremenili in obliko celo poglobili v medsebojno globlje spoznavanje. Tako so že pod Tomiškom nadaljevali z informativnimi predavanji, v katerih je vsakdo govoril o svojem poklicnem delu, kar vse je vodilo k boljšemu medsebojnemu poznavanju, lažjemu razumevanju, pravilnemu vrednotenju dela posameznika in v večjo povezanost

vseh v delovno celoto. Živahne razprave po takih predavanjih so dokaz, kako veliko zanimanje so vzbudila predavanja zaradi svoje problematike. Za takimi informativnimi razgovori pa so pred jetniško upravo prikrivali tudi predavanja povsem drugačne vsebine, predvsem tista, ki so obravnavala tekoča politična dogajanja, tako na primer pomen narodnoosvobodilnega boja za Slovence, naloge v zvezi z njim, informacije o delovanju sovražnika. Prispevek k splošni borbenosti je pomenilo tudi prepevanje revolucionarnih pesmi (Kosec koso brusi, Nabrusimo kose, Bilečanka, Le vkup, le vkup, uboga gmajna itd.), kar italijanskih stražarjev ni motilo in zaradi tega petja tudi niso intervenirali. Zato pa so tem ostreje nastopili ob prepevanju splošno znane študentovske pesmi Če študent na rajšo gre, kjer so sprejemali mladostno razposajeni refren »ha-ha, ha-ha« kot posmeh za svojo vsestransko neučinkovitost. Seveda pa je taka reakcija italijanskih stražarjev pri zapornikih dosegla nasprotni učinek kot so si ga želeli. Ker je Italijane refren tako prizadel, so ga zaporniki prepevali še samozavestneje in še z večjo odločnostjo. Ko so zaporniki v sobi št. 20 prepevali to pesem ob ponovnem sovjetskem zavzetju Harkova, je fašistična uprava kaznilnice kaznovala prebivalce sobe z nekajdnevno prepovedjo prinašanja domače hrane, petje te pesmi pa jim je bilo poslej najstrožje prepovedano. To pa jetnikov ni strlo, nasprotno, inspirirani po kakem pomembnem političnem dogodku, so pesem, kljub vsemu zapeli.

Pred odgonom Ludvika Mrzela v zloglasne koprskie zapore, so na njegov predlog izvolili v sobi novega župana. Za svojega naslednika je predlagal sodnika Teodorja Tominška. Svojo odločitev so sporočili upravniku zaporov, ki glede izvolitve ni imel pripomb. To funkcijo je opravljal Tominšek od zadnjih dni v januarju 1943 do svoje izpustitve 4. avgusta istega leta, ko je bil skupaj z Božom Kobetom izpuščen. Županstvo sobe je po Tominškovem odhodu prevzel Mahkota.

Taka približno je bila podoba razmer in idejne osveščenosti jetnikov v šempetrskih zaporih v času, ko se je za krajše obdobje znašel med njimi tudi Lovro Kuhar-Prežihov Voranc. Njegovo bivanje v šempetrskih zaporih je bilo toliko bolj pomembno, ker je v opisanem uporniškem vzdušju mogel pobuditi nekaj pomembnih političnih akcij, ki so izzvenele v svojem času v mogočno manifestacijo pripadnosti slovenskemu narodnoosvobodilnemu boju, hkrati pa s tem odkrivamo doslej neznane strani v življenju Prežihovega Voranca v letih okupacije ter našega boja, ki je bil hkrati tudi njegov boj. Ti podatki so toliko večje vrednosti tudi zato, ker je bilo njegovo udejstvovanje v slovenskem političnem življenju, katerega je skušal tudi sam aktivno oblikovati, — v domovini in to v izjemnem obdobju fašistične okupacije ter našega boja proti njej v okviru Osvobodilne fronte, — zelo kratko. Seveda pa so pomembni med drugim tudi zato, ker potrjujejo marsikatero dosedanje domnevo v zvezi z njegovo aretacijo.

II

Trditev, postavljena s strani Prežihovega biografa⁷ da je poznalo Prežiha v vojnem obdobju »velikansko število ljudi«, je močno pretirana, zato ne drži in jo je potrebno popraviti. Res je, da se je Prežih med okupacijo gibal v vrstah kulturnih delavcev in drugih privržencev narodnoosvobodilne misli. Znano mi je, da ga del udeležencev ob njegovem nastopu na kulturnem plenumu septembra 1941. leta ni poznal, saj so bili le redki v Ljubljani — zlasti med mlajšimi, — s katerimi je Prežih kot ilegalec imel stik v predvojnem obdobju. Za večino kulturnih delavcev velja, da so se seznanili z njim šele po okupaciji in ustanovitvi Osvobodilne

fronte. Vladimir Pavšič-Matej Bor ga je spoznal šele na plenumu septembra 1941. leta. Sicer pa se je Prežih tudi vse 1942. leto povsem svobodno gibal po Ljubljani in si celo privoščil z belogardističnimi vojščaki kako šalo.⁸ In končno govori za tako trditev tudi njegova aretacija in poznejša nenavadna identifikacija.

Sodili pa bi, da so najmračnejše sile o prihodu Prežihovega Voranca v domovino in o njegovi prisotnosti v Ljubljani po okupaciji nekaj slutili. Znano pa je tudi, da so se domače reakcionarne sile, prešibke za lastni obračun s celotnim slovenskim ljudstvom, naslonile na okupatorja in z njegovo pomočjo želele uničiti svoje sovražnike in nosilce narodnoosvobodilnega boja. Zato so te sile že mnogo prej stopile na pot svojega izdajstva kot ga pa morejo označevati prvi oboroženi oddelki belogardističnih vaških straž. Tako je bila po besedah Ludvika Mrzela v Ljubljani, v zimi 1941—42 »javna skrivnost, da imajo okupatorska oblastva seznam, kulturnega boljševizma sumljivih oseb«, katerega so z vso skrbnostjo in zagrizenostjo hkrati, pripravili v »krogu ‚Slovenskega doma‘, ki je bil že od vsega začetka žarišče kolaboracionizma«. Po istem viru je nekoč visoki komisar Grazioli lastnikom in glavnim urednikom ljubljanskih listov, s katerimi se je sestal, s tem spiskom očitno grozil, ga potegnil iz miznice, izjavil, da ga ima že dlje časa v rokah in da ga bo uporabil ob prvi priložnosti. Le-ta se mu je ponudila kaj kmalu, po obsodbi Avgusta Praprotnika, »tipičnega slovenskega parvenija, gangsterja med industrialci, prvega in najbolj vnetega kolaboracionista«, in konec februarja 1942 izvedli prvo veliko racijo med kulturnimi delavci. Pojem »kulturnega boljševizma sumljivi ljudje« je bil za sestavljalce zelo širok in je bil močno osebno obarvan, hkrati pa je pomenil edinstveno priložnost za obračun tudi s svojimi somišljeniki. Aretacije so trajale vso noč in so zajemala imena »ljudi vseh političnih barv in odtenkov, od komunistov do liberalcev skrajne desnice in do klerikalcev, ki so kdaj imeli kak spor s svojim vodstvom«. Zanimivo je, da so že v ta spisek njegovi belogardistični avtorji vključili tudi ime Prežihovega Voranca, kar govori in prid domnevi, da so predvidevali, če že niso prej vedeli za njegovo ilegalno zadrževanje v Ljubljani, da se je morebiti z razpadom Jugoslavije Prežih vrnil v domovino. Hkrati pa je to tudi dokaz, da so ga imeli vseskozi v vidu, da obračunajo z njim kot s svojim idejnim nasprotnikom. Zato nam je tudi lažje razumljivo veselje, s kakršnim so sprejeli vest o Prežihovi aretaciji. Da so Prežiha Italijani in domači izdajalci načrtno iskali od 1941. leta dalje, dokazuje že omenjeni zapis Ludvika Mrzela, ki med drugim pripoveduje, da so istega dne kot so zaprli vrsto kulturnih delavcev, z njimi vred priprli tudi nekega Lovra Kuharja, katerega nam predstavlja kot »starejšega moža, majhnega, suhega človeka v kratkem površniku, preprostih jahalnih hlačah in sivih dokolenkah, na glavi pa je imel službeno kapo z napisom PEKO«. Zaprti Prežihov dvojnik je bil sluga v trgovini s čevlji na Šelenburgovi ulici (sedanji Titovi cesti). Policijsko upravo pri tem tudi ni motilo, da je bil Prežihov imenski dvojnik po rodu iz Tuhinjske doline. Čeprav izzveneva tako ravnanje — milo rečeno — skrajno neresno, pa je v svojem času žela taka vnema pri nadrejenih, zaradi skrbnosti in vestnosti v izpolnjevanju zadanih nalog, samo pohvalo.⁹

Aretacijo pisatelja in revolucionarja Lovra Kuharja-Prežihovega Voranca je izčrпно raziskal Janko Jarc, pa tudi viri s tem v zvezi so nam v celoti ohranjeni.¹⁰ Njegova aretacija je razveselila samo protinacinalno usmerjeno belogardistično ljubljansko gospodo, morda še toliko bolj, ker so ga trenutno imeli v svojih rokah. Tega svojega uspeha niso prikrivali in že v prvi številki, ki je sledila razkritju, je objavil v »Slovincu« njegov urednik Ruda Jurčec članek pod naslovom »Lovro Kuhar-Prežihov Voranc — ujet«. Slavje pa ne bi bilo popolno, če se ne bi

ob tem razpisal na njemu svojski način s polno laži, podtikanj in strupenega sovraštva Mirko Javornik v »Slovenskem domu«, katerega glavni urednik je bil. Vendar pa so bili takega zmagoslavja, v času, ko je bila po okupatorju ogrožena kulturna bitnost slovenskega ljudstva, zmožni res samo najbolj pokvarjeni in omejeni protinarodni strankarski elementi, braneč le svoje, za vedno se rešeče temelje oblasti. Da pa je sprejela takratna Ljubljana vest o Prežihovi aretaciji — kot udarec naperjen proti obstoju slovenske kulture in izražala vso skrb ob takem ravnanju za njegov obstanek, dokazuje tudi vloga Slovenske akademije znanosti in umetnosti od 19. maja 1943 in ki so jo podpisali člani njenega umetniškega razreda: Oton Župančič, Fran Saleški Finžgar, Josip Plečnik, Anton Lajovic in Matija Jama, v kateri med drugim piše: »S svojimi že objavljenimi deli si je Prežihov Voranc zaslužil mesto med prvimi slovenskimi pripovedniki in v književnosti pričakujemo od njega še dela največje vrednosti. Za nas, ki pripadamo enemu najmanjših narodov Evrope, je vsak kulturni in narodni delavec dragocen in izguba enega zelo nadarjenih pisateljev širokih razgledov in globokih koncepcij bi nas, ko nas je že tako malo, toliko bolj kruto prizadela.« Zato se obračajo do generala Gastona Gambare, poveljnika XI. armadnega zbora v Ljubljani, da ohrani Slovencem »ustvarjalca nenadomestljivih vrednot.«¹¹ Pomembnost tega dokumenta pa je toliko večja, ker vemo, da so bili v življenjski nevarnosti tudi najvidnejši tedanji slovenski kulturni delavci v Ljubljani. Z enako pozornostjo pa je tudi naprej sledila slovenska kulturna in napredna javnost vsemu, kar je bilo v zvezi s Prežihovim Vorancem. Da pa tudi sami Italijani niso bili povsem svesti si svoje popolne zmage in moči nad našim ljudstvom dokazuje to, da so zavlačevali s Prežihovim procesom.¹²

Aretirane sodelavce Osvobodilne fronte, zajete v stanovanju geodeta inž. Miroslava Černivca, so prepeljali belogardisti v svoje zapore v vojašnici na Taboru, le-te pa so Ljubljancani zaradi njihovih upravljalcev zasmehljivo imenovali »farovž«.

Tega sestanka se bi morala udeležiti tudi Lidija Šentjurčeva in Vladimir Krivic. Opravek v »tehniki« in zakasnelo obvestilo sta ju obvarovala pred aretacijo.¹³

Čeprav o zaslišanjih Prežihovega Voranca s strani belogardistov ni ohranjenih dokumentov,¹⁴ pa bi domnevali, da so ga morali le-ti zasliševati, saj so imeli aretacijo in odkritje Prežihovega Voranca v svoji majhnosti za enega svojih najpomembnejših bojnih uspehov. Tudi pričevanje Juša Kozaka dopušča tako sklepanje zlasti, ker razkriva veselje belogardistov nad naključnim zajetjem Prežihovega Voranca. Takole pripoveduje o tem, kar je mogel sam opazovati v »farovžu«: Bil je hladen zimski dan, blede sonce je svetilo na dvorišče pred »farovžem«. Sprehajali smo se v senci, ker naše strani ni nikoli sonce doseglo. Naenkrat se je Ciril¹⁵ ustavil.

Ob zidu na dvorišču pred »farovžem« je skakalo nekaj mladih fantov, ki so imeli v svoji sredi močnega, plečatega človeka. Čez nekaj časa so prinesli stol in posadili nanj moža, da je bil ves v soncu.

»Ali ni Voranc?« je vzkliknil Ciril.

Mladi belogardisti, ki so imeli dva fotografska aparata, so skakali okoli orjaka in namerjali leče. Čeprav je bila razdalja med nami in njimi precejšnja, smo nazadnje vendarle spoznali Prežihovega Voranca, pisatelja in dolgoletnega ilegalca, ki se je bil šele nekaj mesecev pred razsulom vrnil v Jugoslavijo. Po skakanju in veliki vnemi pri fotografiranju smo presojali, da belogardisti uživajo nad svojim plenom. Prežih je obračal glavo kakor so mu ukazali, na levo, na desno, zdaj se je moral okreniti z vsem telesom, potem zopet gledati naravnost predse. Ko se je naveličal eden, je pričel drugi loviti v lečo. Skoraj pol ure je trajalo slikanje.

Ko je zopet vstal, je bil videti kakor medved med pritlikavimi jazbečarji. Še enkrat je pogledal v sonce in se ravnodušno vrnil v ječo.¹⁶

Vendar pa belogardisti svojega naključnega zmagošlavja niso dolgo uživali. Menda so že dan po aretaciji Italijani Prežiha in sploh vse jetnike v belogardističnih zaporih ugrabili.¹⁷ Vse kaže, da je ob Prežihu prišlo do sprememb oziroma omejitve pravic belogardističnih hlapcev s strani njihovih italijanskih gospodarjev. Po Jarčevi razpravi tudi izvemo, da je potem, ko je »posebni oddelek« 375. sekcije karabinerjev prevzel belogardistične zapore, zahtevala kvestura od poveljstva karabinerjev pri XI. armadnem zboru, da ji izročijo Prežihovega Voranca in vse aretirane v stanovanju inž. Miroslava Černivca.¹⁸ Kot dokazuje fonogram poveljstva karabinerjev št. 43/5 od 28. januarja 1943, so le-ti zahtevi tudi ugodili.¹⁹ Po istem viru so Prežiha zaslišali že štiri dni pred njegovo uradno predajo kvesturi, medtem ko so po zapisnikih sodeč, trajala zaslišanja na kvesturi od 24. januarja do sredine meseca marca in sicer je bil zaslišan dvakrat: prvič 24. januarja in drugič 10. februarja 1943.²⁰ Menim, da so Italijani po dokončni preiskavi Prežiha premestili — in ne kot navaja Jarc²¹ — iz zaporov na kvesturi (sedanja Prešernova cesta) v šempetrske zapore na Poljanah. Pritrditi pa moramo Jarčevemu sklepu, da je do te premestitve prišlo marca 1943. leta. Po zaslugi Teodorja Tominška se nam je ohranilo pričevanje, ki kaže Prežihovo politično zadržanje v tem času in njegovo borbeno premočrnost. Razkriva pa nam tudi to, kar je ostalo italijanski kvesturi neznano, hkrati pa so ta pričevanja mnogo zgovornejša kot je bilo karkoli znanega doslej o Prežihu iz tega obdobja.

Kot se spominja Tominšek,²² je ob vesti, da bo premeščen v šempetrske zapore, med službujočimi kvesturini završalo. Jetniki so jih lahko slišali o njem govoriti in komentirati njegov pomen za slovenski narodnoosvobodilni boj s pretirano oznako: »Garibaldi, Garibaldi,« kar si zaporniki skraja niso znali razložiti, kaj naj bi to pomenilo.²³ Kmalu nato pa se je po zaporu raznesla vest, da so sem premestili Prežihovega Voranca. Po vsej verjetnosti so ga Italijani najprej zaprli v samico, zato se je tudi sam sprehajal v času prehoda po dvorišču jetnišnice. Zaporniki sobe št. 20 so ga lahko v tem času opazovali skozi svoje okno. Tako so tudi videli, da se je razgovarjal z nekim italijanskim poročnikom. Prežih je bil z njim prijazen, razgovor pa živahen, kar so spremljali zaporniki iz sobe št. 20 z začudenjem. Vendar jim je pozneje, ko je bil premeščen v njihovo sobo, vzroke za razgovor pojasnil sam. Po njegovih besedah je bil razgovor z italijanskim oficirjem zanimiv. Oficir, ki je sam iskal stike z njim, je zelo skeptično gledal na zmago fašističnih sil. Do Prežiha pa je bil zelo odkrit, ker je bil pod vplivom ovadbe prepričan, da kot predvojni komunist, z bogato revolucionarno preteklostjo, sodi v sam vrh slovenskega narodnoosvobodilnega odpora. Zato je tudi menil, da je Prežih najbolj poklican, da mu pojasni, kakšna bi bila Italija tedaj, če bi v njej prevzeli oblast komunisti. Prepričan je namreč bil, da bo prišlo v Italiji do revolucije. Zato mu je Prežih pojasnil program komunistične partije, ideologijo in njeno perspektivo. Povedal jim je tudi, da mu je oficir ponujal razne usluge v zvezi z olajšavami življenja v zaporu, kar pa je Prežih odklonil. Sicer pa je bil v razgovoru z neznanim poročnikom previden. Primerjava smisla razgovora po spominih Teodorja Tominška s Prežihovimi odgovori v zapisniku o njegovem zaslišanju na italijanski kvesturi, to misel samo potrjuje. Po spominih Teodorja Tominška tudi italijanskemu oficirju Prežih ni zanikal, da je bil nekdanji član komunistične partije, zaradi česar mu je tudi mogel razložiti ideologijo marksizma, zavračal pa je domnevo, da sodi v vrh Osvobodilne fronte, hkrati vztrajno zatrjuje, kar je ponavljal tudi v preiskavi, da se ukvarja samo s pisateljevanjem.

V sobi št. 20 je ostal Prežih kak mesec dni, na kar so ga ponovno premestili v manjšo celico v istem nadstropju. Tominšek ne izključuje možnosti, da so ga premestili v samico, vendar se mu tudi tu kaj hudega ni pripetilo. Tudi sicer pa je v razgovorih zatrjeval, da se Italijanov ne boji, bal se je le Nemcev. Morda je ta Prežihova izjava dobila pravo osnovo po tem, ko so ga začeli le-ti zasliševati in ko se je prvič pobliže soočil s tem, kaj vse ga lahko še čaka.

Četudi navaja Janko Jarc, da so Italijani zasliševali Prežihovega Voranca le dvakrat in sicer 24. januarja in 10. februarja 1943,²⁴ bi po Tominškovi izjavi le sklepali, da so Prežiha zaslišali večkrat. O nekaterih epizodah, ki jih zapisnik ne vsebuje, mu je Prežih tudi pripovedoval. Med drugim mu je pripovedoval tudi o tem: Italijani so ga zasliševali o vsem mogočem, Prežih pa jim je odgovarjal premišljeno, na duhovit in šaljiv način. Ko ga je zasliševalec vprašal: »Kaj mislite, kdo bo to vojno izgubil?« mu je na provokativno vprašanje prostodušno odgovoril: »Italija je vojno izgubila, ko jo je začela.« — Še bolj je bil za Prežihovega Voranca značilen zaključek njunega razgovora. Ko ga je zasliševalec omaluvžujoče in z ironijo vprašal: »Kaj boste pa z nami storili, ko boste zmagali?« je nanj odgovoril šaljivo in duhovito hkrati: »Ja, vse vas bomo postavili v vrsto in vsakega desetega ustrelili.« In ko ga je zasliševalec, ki je zaslutil neresnost v razgovoru, vprašal: »Kaj pa boste storili z menoj?« je Prežih odgovoril v stilu razgovora z vso duhovitostjo, kar je pozneje opisal takole: »Pa sem se namuznil in rekel: 'Pazite, da ne boste deseti.'« Pa še en tak razgovor se je zdel Prežihu tako značilen, da ga je posredoval Tominšku: Ko je zasliševalec predložil Prežihu, da ga lahko obsodijo na smrt, je Prežih odgovoril: »To lahko storite, samo potem bo zgodovina pisala, da so Italijani s tisočletno kulturo v času okupacije Slovenije usmrtili znanega slovenskega kulturnega delavca.«

Zasliševanje Italijanov je jemal Prežih dokaj lahko. Morebiti moremo v navedenem zaslišanju iskati tudi vzrok, zakaj samo dvoje uradno zabeleženih zaslišanj, ko vendar zatrjuje Teodor Tominšek, da je bilo v času, ki ga je preživel Prežih v sobi št. 20, več zaslišanj po Italijanih, vendar krajših. Sodim, da so skušali na ta način priti do še novih obremenilnih dokazov, s katerimi so želeli tehtneje dopolniti obtožnico. Tudi sedaj ga niso zasliševali v šepetarskih zaporih.

Bojazni pred Nemci, ki so se mu zdeli mnogo nevarnejši, kot smo že omenili, Prežih ni skrival, zlasti ko je po italijanskem zaslišanju morda že zaslutil, da so v tem času, zaradi njega, izvajali Nemci pritisk na Italijane. Zato je tudi naročal sojetnikom v sobi št. 20, naj podzamejo vse, kar je v njihovi moči in tako preprečijo Italijanom, da bi ga izročili Nemcem.

Čeprav po vsej verjetnosti vloge gestapa in njegove vohunske mreže v tako imenovani »Ljubljanski pokrajini« ne bomo nikdar zadovoljivo spoznali, trdim, da so Nemci v kratkem času uspeli, mimo že organizirane obveščevalne mreže, ki je obstajala morda celo že pred kapitulacijo Jugoslavije, po tem datumu mrežo samo še izpopolnjevati in razširiti. Od Slovencev so se jim udinjali predvsem tisti iz skrajne politične desnice, ki so začutili, da se jim ob nemški moči nudi priložnost za obračun s političnimi nasprotniki, s katerimi se za obračun niso počutili dovolj močni. Tako je prišlo tudi do izdaje Toneta Čufarja v italijanskem koncentracijskem taborišču Gonarsu. — Nekaj osnovnih podatkov o vzpostavitvi gestapa v Ljubljani je zbral Tone Ferenc. Ker se v zvezi z njim srečujemo tudi s Prežihovim Vorancem, spregovorimo več tudi o tem: Konec novembra ali v začetku decembra 1941 je bil na pobudo Otta Lurkerja, komandanta varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko in SS standartenführerja na Bledu sestanek, kjer so med drugim z italijanskimi sobesedniki iz »Ljubljanske pokrajine« dosegli načelno

soglasje in privolili v nemško zahtevo, da pošljejo z Bleda v Ljubljano dva uradnika z namenom in utemeljitvijo, da »naj trajno sodelujeta z italijanskimi oblastmi«. ²⁵ To sodelovanje je kmalu rodilo prve sadove, pač na način, ki sem ga navedel malo prej. Gestapu je uspelo izslediti sedež vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani in nato so skupaj z italijansko policijo v noči na 10. december 1941 aretirali nekaj članov CK KP Slovenije. Nato si je začela nemška stran prizadevati, da bi jim Italijani izročili zajete komuniste, hkrati pa še nekatere izgnance, ki so pribežali pred Nemci v Ljubljano. Tudi v tem so dosegli soglasje na srečanju gaulajterja dr. Rainerja z ljubljanskim kvestorjem Ettorejem Messano 7. januarja 1942 na Bledu. Ob tej priložnosti je Messina tudi zagotovil, da bo izročil Nemcem tiste izgnane Slovence iz Štajerske, ki so se, kjub nacistični izselitvi v Srbijo, od tam proti njihovi volji vrnili v Ljubljano, če bi njihovo izročitev zahtevale nemške oblasti. Hkrati pa tudi obljubil, da bo izročil Nemcem vse tiste Slovence, obsojene po italijanskih sodiščih na smrtno kazen, ki bi bili v kakršnikoli zvezi z Gorenjsko. S tem bi jih mogel še pred njihovo usmrtnitvijo zaslišati ustrezní urad varnostne policije in varnostne službe. Posledica tega dogovora je bila začasna izročitev nekaterih članov CK KP Slovenije 21. januarja 1942 nemški policiji, ki jih je odpeljala v Radovljico, v Begunje in v Maribor, jih tam zasliševala in 9. marca istega leta spet izročila italijanskim oblastem.

Končno jim je uspelo spraviti na ustrezní položaj v Ljubljani tudi nemška policijska oficirja. Tako je 26. januarja 1942 imenoval Himmlerjev policijski urad v Berlinu majorja zaščitne policije Holsta za zveznega oficirja pri italijanski kvesturi v Ljubljani in sicer najprej za čas do 1. aprila. Holst je bil dotelj zvezni oficir pri nemškem pooblaščenju za preselitev Nemcev iz »Ljubljanske pokrajine«, in vzdrževal stike z italijanskimi policijskimi in karabinjerskimi izpostavami predvsem zato, da so primerno zavarovale Transporte nemških preseljencev. Drugi oficir, ki so ga prav tako poslali v Ljubljano, je bil esesovski major Krüger. Holst je sodeloval s kvesturo, s karabinjerji in z vojsko zaradi vsklajevanja zasledovanja partizanskih enot, Krüger pa je vzdrževal tesnejše stike z italijansko kvesturo v Ljubljani; le-ta mu je izročala celo zajete komuniste, da jih je v svojih prostorih zasliševal. Med drugim je zasliševal tudi Prežihovega Voranca. Tako Krüger kot Holst pa sta vsak zase še vohunila po Ljubljani, pri čemer jim je uspelo pridobiti za tako delo celo nekatere visoke italijanske oficirje in uradnike. ²⁶

Podrobnosti v zvezi s privoljenjem italijanskih oblasti, da lahko Prežiha zaslišijo tudi agentje nemške varnostne službe, navaja tudi Jarc v že omenjenem delu. Vse pa kaže, da Italijani, kjub dogovoru na višji ravni, tej zamisli niso bili najbolj naklonjeni, ²⁷ kar je bilo toliko bolj zanimivo, ker vemo, da se je gestapo odkrito vmešaval na Italijanskem okupiranem ozemlju v pristojnosti italijanskih policijskih oblasti.

Kot izvemo iz Jarčeve razprave, so Nemci Prežiha prvič zaslišali 14. aprila 1943, nato pa so sledila zaslišanja še 15., 16. in 17. aprila, ter 9., 10., 11., 12., 13. in 14. maja. Iz vseh zaslišanj sestavljen zapisnik je obsegal enaintrideset strani. ²⁸ To zaslišanje pa se je razlikovalo po zahtevnosti od zasliševanj Italijanov. Čas med enim in drugim zasliševanjem so izrabili Nemci za nove poizvedbe ²⁹ in za morebitno preučevanje novega gradiva. Zanimive podrobnosti, ki so se ohranile iz razgovora med Prežihom in Tominškom moremo podpreti tudi z Jarčevimi ugotovitvami: gestapo je podrobneje zanimal potek Prežihovega življenja in dela v komunistični partiji. Razpolagali so s prodrobnimi podatki o tem, kdaj je bil na Dunaju, na kak način je prišel tja, kje je stanoval, poznali so njegova ilegalna imena, vedeli so, kdo vse ga je obiskoval. Z marsikaterimi podrobnostmi pa so ga celo presenetili. Po Pre-

žihovi sodbi so ga zasliševali ljudje, ki so dokaj dobro poznali marksistično ideologijo, zaradi česar je bil prepričan, da zmorejo kaj takega samo specialni zasliševalci, ki so marksizem posebej proučili. Proti takemu načinu zasliševanja je bil Prežih dokaj brez moči. Ponj so prihajali — po pričevanju Teodorja Tominška — že zjutraj, v zapor pa se je vračal celo zvečer, močno utrujen, kar moramo pripisati zahtevnosti zasliševanja. Kljub temu pa se Prežihova izpoved — tudi po njegovih besedah Tominšku, ni razlikovala od izjav, podanih italijanskim zasliševalcem: Ni zanimal, da je bil nekoč komunist, vendar je vztrajal pri trditvi, da se je v zadnjem času ukvarjal izključno z literaturo, pri čemer jim je dela, nastala v tem času, celo naštel. Samo temu pa Nemci niso verjeli, to pa je bil tudi eden izmed vzrokov, da so ga skušali zasliševalci izzvati in ga spraševati podrobneje o tem, kako je organizirana Osvobodilna fronta. Približati so se mu skušali celo na razumevajoč in prikupljiv način. Kot odobravajoč monolog, poln občudovanja, izzveneva razmišljanje zasliševalca, da ne morejo razumeti, kako je mogoče, da se tako majhen narod kot je slovenski, tako vztrajno bori ter prenaša trpljenje in teror, kakršnega izvajajo okupatorji, da bi odpor zatrl. Vse to pa je imelo nasprotni učinek kot bi ga radi Nemci dosegli. Problem se je zdel zasliševalcem primerna past, zato so se k njemu spet in spet vračali. Čeprav se je Prežihov Voranc bal, ga tudi Nemci niso fizično mučili.

III

Ko je uspelo zapornikom v sobi št. 20 po tem, ko so izvedeli, da je v šempetrski kasarni zaprt tudi Prežihov Voranc, izposlovali njegovo premestitev v njihovo sobo, ga je ob njegovem prihodu pozdravil njen župan Teodor Tominšek in sicer kot pisatelja in borca. Za pozdrav se jim je Prežih zahvalil v šaljivo-duhoviti obliki. Smisel njegovega odgovora pa je bil približno tak, da je srečen, ker mu je uspelo seznaniti se s tako zavednim in enotnim jetniškim kolektivom. Hkrati so ga, v znak spoštovanja, na Tominškov predlog, na občinski seji imenovali za velikega župana, kar je Prežih z zadovoljstvom sprejel in se za izkazano spoštovanje na šaljiv način zahvalil.

Prihod Prežihovega Voranca v sobo št. 20 je po Tominškovih besedah, vnesel v njihovo notranje življenje nov utrip. Seveda pa so tudi njega takoj angažirali za sobno ljudsko univerzo. Zelo dragocene so bile njegove razlage iz marksistično teoretskega področja. Tako jim je na preprost in razumljiv način, kljub zapletenosti problemov razložil na primer to, kaj je trockizem, nadalje jim je govoril o revolucijah ter o drugih problemih s področja marksizma in političnih gibanj. Njegovim razlagam so vsi z zanimanjem sledili, ne glede na svojo nazorsko orientacijo. Nad vse so bile zanimive tudi Prežihove pripovedi o svojem življenju, obarvane spet z mero humorja in posredovane z resničnim pripovednim darom, kar vse je dajalo poseganju v spomine svojsko sočnost (npr. pripoved o tem, kako so ga kot nezaželenega pošiljali avstrijski policaji na Češkoslovaško, od tam pa so ga na enak način, po svojih ilegalnih kanalih vračali Cehi spet v Avstrijo). Predaval je večkrat, včasih tudi zvečer po občinski seji.

Že v zaporu je bil Prežih izredno žejen in tudi tu je zelo pogrešal solate. Vendar ta Prežihova želja zapornikom ni predstavljala problema. Ker so dobivali kot smo že povedali, v večini hrano od doma, so naročili svojcem, da so jim prinašali več solate, to pa so dajali Prežihu. Za drugo hrano ni bilo težko, ker je bil glede nje zelo skromen.³⁰ Po Tominškovi sodbi je očitno že takrat imel sladkorno bolezen. Bil je zelo rejen, rdeč v obraz in imel zelo težko hojo.

Veliko mero osebne polnosti, ki dopušča vpogled v Prežihovo trenutno stanje, odkriva preprosta Ivančičeva navedba, ki odkriva doslej neznano plat Prežihovega značaja. V njej ne najdemo razglabljanj o tem, kaj naj pomeni in kje moremo iskati vzrok zanjo. Skromna pripoved Andreja Ivančiča govori o tem, da sta v času prehoda s Prežihom večkrat ostala v sobi in se pogovarjala. Prežih se v takih trenutkih miru ni prikrival in menim, da se je tedaj tudi najgloblje osebnostno razkril s tako zgovornostjo, da je tudi Ivančič ni znal podrobno analizirati, pač pa jo je po človeški plati povsem razumel: Sedel je na svoji postelji in včasih polglasno pel Internacionalo.³¹

Ko je bil Prežih premeščen v sobo št. 20, je bil sicer premestitve vesel, ni pa tudi tu — po poznavanju policijskih sistemov — opustil mero previdnosti. To razbiramo iz tega, da je najprej zapornike opazoval ter hkrati spremljal njihovo delo. Šele po tem, ko se je seznanil z njihovo aktivnostjo, je govoril s Teodorjem Tominškom o nadaljnji rasti narodnoosvobodilne misli med zaporniki. Omeniti moramo tudi Prežihovo pomoč iniciatorjem odpora v jetnišnici, ki so se zatekli k njemu po nasvete v primerih, ki so se jim zdeli pereči in zaradi česar so morale biti odločitve vsestransko pretehtane. Zlasti pohvalno je Prežih ocenjeval njihovo politično širino, saj so vključili v bojovniško celoto vse zapornike šempetrskih zaporov. Prežih pa je bil hkrati tudi pobudnik treh političnih manifestacij v korist narodnoosvobodilni misli, katerih doslej nismo poznali, in tudi ne omenjali kot akte odpora v omenjeni kaznilnici.

10. aprila 1943 je bila obešena na stolpu frančiškanske cerkve slovenska zastava s peterokrako zvezdo. Več kot pogumno dejanje je bilo delo Vilka Kopeckega-Ibra. Ker Italijanom kljub več poskusom zastave ni uspelo odstraniti, so v svojem onemoglem besu na zastavo streljali. Ker pa je vodila pot v zvonik samo skozi cerkev, so v zvezi z izobešanjem kot osumljene soudeležbe, zaprli Italijani nekaj frančiškanov, tako brata Tominca, brata Jožeta in Staneta Aljančiča ter nekega frančiškana z Viča. Njihov prihod v šempetrske zapore je izzval pri italijanskih stražarjih vidno zadrego. Nenadoma so se znašli v nerazumljivem položaju, ki si ga niso znali razumljivo razložiti. Če so doslej italijanski okupatorji s svojim propagandnim aparatom opravičevali svoje ostro ravnanje in preganjanje narodnoosvobodilne misli z utemeljitvijo, da zapirajo komuniste in nastopajo proti komunistični organizaciji, pa so bili zdaj nenadoma enako okvalificirani tudi duhovniki, kar se je upiralo tudi preprostemu italijanskemu razumu, oblečenem v vojaško uniformo. Prežih, ki je prvi uvidel pomen izjemne situacije, ki je nastal z aretacijo omenjenih duhovnikov in ki bi se dala izrabiti v korist narodnoosvobodilne misli, je tudi predlagal, da jo je treba temeljito izkoristiti v propagandne namene. S tem bi bilo moč pokazati širino Osvobodilne fronte, ki je tudi drugače štela za svoje zaveznike prav vse, ki so se borili proti okupatorju ali trpeli zaradi njega. Pomen predlagane akcije je bil toliko večji, ker je Tominšek iz razgovorov z zaprtimi duhovniki razbral, da so bili le-ti tudi sicer na strani Osvobodilne fronte. V dokaz taki trditvi velja omeniti doživljaj, ki se je pripetil Tominšku: Ko so omenjene duhovnike pozneje Italijani izpustili, je eden izmed bratov Aljančičev v razgovoru z njim dejal, da apelira nanj, da korenito obračunajo z izdajalskimi belogardisti. Smisel izrečenih besed je bil tak, da je Tominšek po razgovoru z njim z zadovoljstvom sodil, da je doumel nujnost in upravičenost narodnoosvobodilnega boja tudi del slovenske katoliške duhovščine.³²

Prežihov Voranc, ki je pravilno presojal pomen zaprtih duhovnikov za javno manifestacijo v korist Osvobodilne fronte, si je že tudi zamisli, kako naj bi manifestacijo izpeljali. O tej svoji zamisli je Prežih najprej govoril s Tominškom, kate-

rega je misel najprej začudila, potem pa ji je pritegnil. Njej je bil v prid gotovo tudi argument, da bi bila prav katoliška maša najboljši odgovor belogardistični in italijanski propagandi o neresničnosti njihovih papirnatih propagandnih »dokazov«, da je Osvobodilna fronta komunistična, s tem pa so osporavali na prepričljiv in zgovoren način trditvi, da je naperjena tudi proti duhovščini in veri. V tem smislu so se pogovarjali s Prežihovim Vorancem in se po razgovoru z njim, po tehtnem premisleku, kako naj bi akcijo izvedli, priprav nanjo lotili.

O maši so v sobi št. 20 na občinskih sejah večkrat govorili. Vse so tudi pozvali, da se v priprave aktivno vključijo. Poglavitna naloga v pripravih je bila udeležba na pevskih vajah.

Zeljo zapornikov je potem sporočil Teodor Tominšek enemu izmed bratov Aljančičev ter z njegovim posredovanjem prišel v stik z Romanom Tominčem, kateremu je nato s Prežihovo vednostjo predlagal, naj poteka slovesna maša, ako želijo udeležbo vseh jetnikov, pod naslednjimi pogoji: da naj bi bila nad vse slovesna, da naj bi bile obredne molitve med mašo v slovenskem jeziku in končno, pomagati bi morali organizirati cerkveno petje.³³ Zaradi slednje zahteve bi morali zaprti frančiškani posredovati pri jetniški upravi in doseči privolitev za pevske vaje zapornikov, priskrbeti pa bi morali tudi notne zapise pesmi. Frančiškani so z zahtevami soglašali, edino težavo je predstavljala zahteva po rabi slovenskega jezika v obredju, ker je bila svečana maša latinska. Zato so se sporazumno odločili, da bodo duhovniki opravili tiste dele obreda, ki bi jih morali peti v latinskem jeziku, brez petja. Zaporniki pa so se obvezali, da bodo med mašo peli. S tem v zvezi je moral Tominšek do italijanskega komandanta zaporov, da je dobil dovoljenje za skupne pevske vaje vseh zapornikov, moškega in ženskega oddelka. Zbor je potem uril zaprti frančiškan Ačko z Viča. Omenili smo že, da so zaporniki uporabljali redka skupna srečanja za medsebojno obveščanje o zunanjepolitičnih in frontnih novicah ter o dogodkih v zaporu, zato je razumljivo, da so se take pevske vaje velikokrat tudi po nepotrebnem zavlekle, kljub temu, da so bili pod nadzorstvom italijanskih straž, ki svojih nalog niso prestrogo opravljale. Tako jim je uspelo tudi ob teh pripravah medsebojno se obveščati, sporočati po skrivnih kanalih poročila obveščevalnega pomena in drugo. Vodstvo odporniške organizacije v zaporu se je lotilo akcije pod geslom: vsi zaprti morajo maši prisostvovati. Vsi morajo peti, ubrano in glasno. Udeležbe pri maši so bili oproščeni le težje bolni.³⁴

Maša je bila na notranjem dvorišču, provizoričen oltar je bil okrašen, prav tako dvorišče. Obreda se je udeležil tudi komandant zaporov s stražarji in drugimi jetniškimi uslužbenci. Manifestacija jim je bila še nerazumljiva, toliko bolj, ker so morali dotlej, ob podobnih priložnostih, uporabiti vso svojo moč, da jim je uspelo zapornike prisiliti udeleževati se nedeljskih maš. Maševal je Roman Tominec ob asistenci brata Angelika in enega izmed bratov Aljančičev. Dvorišče je bilo polno zapornikov, manifestacija pa je zapustila na prisotnih močan vtis. Andrej Ivančič še po letih komentira dogodek takole: »Tudi jaz sem bil presenečen in kar stisnilo mi je dušo, ko je v tej svečanosti mogočno zadonela slovenska pesem iz stoterih ust. Začutil sem vso veličanstenost in mogočnost našega osvobodilnega boja.«³⁵ Ni pa ostala manifestacija prepričljivega dokaza volje do življenja, nezapažena tudi v okupirani Ljubljani. Pozneje so zaporniki, Tominšku je prva o tem povedala njegova žena Silva, izvedeli, da se je med mašo zbralo pred šempetrskim zaporom mnogo ljudi in se spraševalo, kaj neki petje pomeni. Pa tudi upravi jetnišnice je postal kmalu razumljiv pravi smisel velikonočne maše. Prav zaradi tega se je poostрил režim v zaporih in so prenehali celo siliti zapornike k nedeljski maši, ki je bila dotlej obvezna za vse zapornike.³⁶ — Trditi moremo, da je pomenila manifestacija

v svojskem času izraz moči in predanosti Osvobodilni fronti, nosilki narodnoosvobodilne misli, z dovolj zgovornim in uspešnim koncem. Pomenila je tudi uspel preizkus človeške trdnosti in borbene predanosti, da je vodstvo odpora v zaporih moglo ob ocenjevanju akcije, z vso upravičenostjo računati, da bi z enakim uspehom mogli zaključiti tudi morebitne druge demonstrativne nastope.

Na le-te pa po tako uspelem začetku ni bilo treba dolgo čakati. Manifestacija je vplivala še na izvedbo dveh demonstrativnih zamisli, med njima pa je bila zlasti pomembna zadnja. Iniciator tudi teh dveh pobud je bil Prežihov Voranc. Po njegovi zamisli naj bi zaporniki v okviru možnosti, praznovali 1. maj. Zamisel je bila ugodno sprejeta, rešiti je bilo treba le še vprašanje, kako jo izvesti. Z organizacijo maše ni bilo težav. Z njo zaporniki niso v ničemer tvegali, povsem drugače pa bi lahko nastopili italijanski okupatorji ob omenjenih demonstrativnih nastopih. Razumljivo, da so morali pravi namen prve manifestacije skrivati, drugo in tretjo akcijo pa so morali pripravljati v največji tajnosti, tudi zavoljo tega, ker je medtem okupacijskim jetniškim oblastem postal znan pravi smisel velikonočne maše. Zaradi tega je vodstvo osvobodilne organizacije v zaporu obvestilo o njej svoje jetniške tovariše šele dan pred samim manifestativnim nastopom. Taka previdnost je bila povsem na mestu. Ako bi za njihove priprave jetniška uprava izvedela, bi jih prav gotovo preprečila, zlasti ko je tudi iz našega zapisa znan psihična preobčutljivost namišljenih fašističnih zmagovalcev. Kljub temu pa je bilo obvestilo dano še dovolj zgodaj, da so mogli jetnike za akcijo poučiti, jih seznanimi o njenem namenu in poteku ter se zanjo odločiti. Tako je Tominšek seznanil z novico stanovalce sobe št. 20 šele na večer pred 1. majem na slavnostni občinski seji, slavnostni zaradi praznika. Po zamisli Prežihovega Voranca naj bi proslavili 1. maj s svečanim obhodom vseh zapornikov po dvorišču, pri čemer bi morali peti slovenske ljudske in revolucionarne pesmi. Hkrati s tem so tudi sporočili, da bodo kršitelje sklepa večine kaznovali s kaznijo, ki jo je dopuščal uveljavljeni sobni statut. To sporočilo je potem prepotovalo po zaupni mreži vse jetniške celice. Posebna naloga v manifestativnem nastopu je bila zaupana tudi Prežihovemu Vorancu. Ker je govoril dobro italijanski in ker je bil šaljivec, bi moral zaplesti v razgovor službujoče kvesturine, kar bi omogočilo, da bi drugi medtem akcijo nemoteno izvedli. Zamisel je uspela izredno lepo. Manifestacije so se razen enega, udeležili vsi zaporniki. Le-ta je bil iz sobe št. 20. Zato so mu istega dne zvečer na občinski seji izrekli, ob splošni obsodbi vseh, javni ukor, čeprav se je »opravičeval«, da je bolan. Na čelu spreveda je korakal kmet Jože Selan, doma iz Notranjih gor in pel. Skraja so prepevali slovenske narodne, nato vmes tudi partizanske, med njimi Kosec koso brusi in Nabrusimo kose. Med zaporniki je vladalo veselo razpoloženje, peli pa so ves čas sprehoda, dvajset do trideset minut. Ker dotlej med sprehodom zapornikov petje ni bilo v navadi, je dežurne stražnike nenavadno vedenje čudilo in kljub Prežihovemu nedolžnemu opravičevanju, da je taka veselost spomladi življenjsko pogojena in človeško upravičena, kar naj bi odvrnilo kvesturine od kakršnih koli sumničenj, pa so Italijani le morali spoznati pravi smisel petja in njegov namen, saj so že pred iztekom časa, namenjenega sprehodu, začeli ponovno naganjati zapornike v njihove celice.³⁸ Prav tako pa nas sili k takemu zaključku tudi ravnanje z ženskimi zapornicami, ki so se sprehajale za moškimi zaporniki. Tedaj so se stražarji že ravnali po dobljenih navodilih, da morajo preprečiti zapornicam petje in tudi vsako drugačno obliko odpora. Ker pa se zapornice niso pokoravale ukazom, so tudi nje nagnali v celice pred potekom časa, namenjenega sprehodu.³⁹

S tretjim in zadnjim demonstrativnim nastopom, katerega pobudnik je bil prav tako Prežihov Voranc pa so želeli na svojski način izraziti svoj protest nad 3. ma-

jem, datumom, kateremu so želele pripisati italijanske okupacijske oblasti prelomni zgodovinski pomen v usodi Slovencev. (3. maja 1941 so Italijani okupirane dele Slovenije priključili kot »Ljubljansko pokrajino«. Tokrat je potekala njena druga obletnica). Tokrat so zaporniki želeli izraziti svoj protest z molkom. Tudi nanj so pripravili zapornike na podoben način kot na opisano drugo manifestacijo. Tudi za slednji demonstrativni nastop so izbrali čas, ki je bil za akcijo kar najbolj primeren, kjer je akcija prišla najbolj do izraza — čas sprehoda po dvorišču.

Po zamisli organizatorjev bi morali ves čas, namenjen sprehodu, hoditi po dvorišču molče, resno in dostojanstveno. Uspeh zamisli je bil tudi tokrat popoln, saj so se morali pod moralnim pritiskom disciplinirane večine zanjo odločiti tudi tisti redki posamezniki, ki z demonstrativnim nastopom niso soglašali. Uspeli pa so tudi drugače. Organizirani molk zapornikov je Italijane močno preplašil, nenavadna zamisel in stoddotna privrženost zapornikov demonstraciji pa jih je osupnila. Zato so silili v zapornike z vprašanjem: »Che cosa è?« Končno so hoteli zlomiti molk s silo, kar pa se jim ni posrečilo. Na vsa njihova prizadevanja je odgovarjal le resen pogled in — molk zaprtih. Po sodbi Teodorja Tominška je bila to najbolj impresivna in pretresujoča demonstracija hkrati, kar jih je doživel med okupacijo.⁴⁰ Povsem enakega mnenja je tudi Andrej Ivančič, le da je še konkretnješi v svojem dopolnjujočem sporočilu z navedbo, da ga je »prevzel kar občutek groze«. Hkrati je skušal oceniti demonstracijo s širšega stališča, s stališča navzočih zapornikov in ji določiti, po pomembnosti, mesto ob obeh demonstrativnih nastopih in to z opazko, da je slednja demonstracija zapustila v prisotnih »celo večji vtis, kakor obe omenjeni«. ⁴¹

S ponovno premostitvijo Prežihovega Voranca, tokrat v sodne zapore, so v šempetrskih zaporih, s tako izvirnimi in množičnimi dokazi slovenske neuklonljivosti, prenehali. Pa tudi Tominšek je zapore zapustil. Čeprav so Prežiha pred tem spet premestili iz sobe št. 20, se Prežihovi stiki z njenimi stanovalci niso pretrgali. Povsem drugače pa je bilo, ko so ga ponovno premestili in je moral šempetrske zapore zapustiti. Očitno je bilo, da se je za Prežiha končal čas preiskav. Vendar pa so Italijani hkrati tudi odlašali s sodnim procesom. Morda — kot smo že navedli — tudi pod pritiskom slovenske napredne javnosti in odgovornosti, ki bi jo s takim dejanjem prevzeli? Še verjetneje pa zaradi zapletenih notranjepolitičnih dogodkov, ki so se navzven kazali s krizo fašizma, padcem Mussolinija in s kapitulacijo Italije. Taka neučinkovitost v ukrepanju in poslušnosti brez kanca posluha za novi čas, za katerega so se borili znotraj fašističnih državnih tvorb borci proti fašizmu, pa je bila v prid samo nemškemu nacizmu, ki se je zdaj boril še z večjo zagrizenostjo, in domačim izdajalcem. Drugim predvsem s tem, da so vse osebnosti Prežihovega kova kot prenevarne zanje, izročali v svoji pokvarjenosti Nemcem z namehom, da jih odženejo v svoja uničevalna taborišča (o njihovih vlogah so bile slovenske reakcionarne sile dobro poučene) in tam uničijo, s tem pa prevajajo nanje krivdo za to, kar so dejansko povzročili sami.

Ob tem prispevku, ki nam prvi konkretnje pokaže življenje Prežihovega Voranca v ljubljanskem šempetrskem zaporu ni odveč tudi misel, da bi na podoben način raziskali še njegovo preostalo vojno pot, saj bi s tem ohranili literarni zgodovini še eno svojsko osebnostno pot, toliko zanimivejšo in poučnejšo za poznejši čas, ker skozi njo govori tudi naš narodnoosvobodilni boj. Rahla sled v ta čas je še znana, zato bi bilo v interesu točnosti prav, da bi se te naloge lotili čim prej.

- ¹ Janko Jarc, Lovro Kuhar-Prežihov Voranc v ljubljanskih zaporih I. 1943, (Prispevek k življenjepisu), »Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS«, 1958, str. 55—79.
- ² Dr. Teodor Tominšek, Soba dvajset. Spomini na fašistične zapore v šempetrski vojašnici v Ljubljani iz dobe italijanske okupacije 1942—1943, rokopis.
- ³ Dr. Teodor Tominšek, omenjeni vir.
- ⁴ Ustna izjava Ludvika Mrzela, 19. septembra 1970.
- ⁵ Dr. Teodor Tominšek, že omenjeni vir.
- ⁶ Ustna izjava Ludvika Mrzela, 19. septembra 1970.
- ⁷ Jože Koruza, Življenjska pot Lovra Kuharja-Prežihovega Voranca, »Prežihov zbornik«, str. 167—220.
- ⁸ Tone Seliskar, Ogrodje za knjigo spominov, »Borec« 1966, št. 4, in Ludvik Mrzel, Prežihov dvojniki, »Naši razgledi«, 14. maja 1960.
- ⁹ Ludvik Mrzel, Prežihov dvojniki, »Naši razgledi«, 14. maja 1960. Od tod so vzeti tudi vsi navedeni citati.
- ¹⁰ Janko Jarc, Lovro Kuhar-Prežihov Voranc v italijanskih zaporih I. 1943, (Prispevek k življenjepisu), »Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS«, 1958, str. 55—79.
- ¹¹ Janko Jarc, omenjeni vir, str. 74.
- ¹² Tone Ferenc, Nemški okupator v Ljubljani, »Ljubljana v ilegali« IV, str. 202.
- ¹³ Vladimir Krivic, V Ljubljani 1943, »Ljubljana v ilegali« IV, str. 79.
- ¹⁴ Janko Jarc, omenjeni vir, str. 63.
- ¹⁵ Ciril Vidmar, op. pis.
- ¹⁶ Juš Kozak, »Lesena žlica« II, str. 322.
- ¹⁷ Janko Jarc, omenjeni vir, str. 65.
- ¹⁸ O tem, da so Italijani odvzeli belogardistom vse jetnike, je pripovedoval piscu prispevka tudi Emil Jager, ki se spominja s tem v zvezi, da so Italijani, ki so prišli v belogardistične zapore po zaprte zavedne Slovence v razgovor z jetniki dejali, da se morajo za gorje, ki ga prestajajo, zahvaliti belogardistom. Ustna izjava Emila Jagra, 25. marca 1977.
- ¹⁹ Janko Jarc, omenjeni vir, str. 65.
- ²⁰ Isti vir, str. 66.
- ²¹ Isti vir, str. 68.
- ²² Ustna izjava dr. Teodorja Tominška, 16. junija 1966.
- ²³ Ta priimek za oznako pomembnosti in razlago Prežihovega političnega delovanja med Italijani navaja tudi Juš Kozk v »Leseni žlici«, str. 405.
- ²⁴ Janko Jarc, omenjeni vir, str. 66.
- ²⁵ Tone Ferenc, Nemški okupator v Ljubljani, »Ljubljana v ilegali« IV, str. 192.
- ²⁶ Tone Ferenc, omenjeni vir, str. 187—193.
- ²⁷ Janko Jarc, omenjeni vir, str. 71—73.
- ²⁸ Janko Jarc, omenjeni vir, str. 72.
- ²⁹ Isti vir.
- ³⁰ Ustna izjava dr. Teodorja Tominška, 25. junija 1976.
- ³¹ Pismena izjava Andreja Ivančiča, 10. marca 1972.
- ³² Ustna izjava dr. Teodorja Tominška, 25. junija 1976.
- ³³ Isti vir.
- ³⁴ Isti vir.
- ³⁵ Pismena izjava Andreja Ivančiča dr. Teodorju Tominšku, 10. marca 1972.
- ³⁶ Isti vir.
- ³⁷ Ustna izjava dr. Teodorja Tominška, 25. junija 1976.
- ³⁸ Isti vir.
- ³⁹ Pismena izjava Andreja Ivančiča dr. Teodorju Tominšku, 10. marca 1972.
- ⁴⁰ Ustna izjava dr. Teodorja Tominška, 25. junija 1976.
- ⁴¹ Pismena izjava Andreja Ivančiča dr. Teodorju Tominšku, 10. marca 1972.

Pravljica o človeku

*Sonce je vzšlo
in ga ogrelo.
Zahvalil se je
za njegove žarke
in bil je srečen.*

*Ubil je bizona.
Pokleknil je
in prosil odpuščanja.
Ubil ga je,
ker je bil lačen.
Bil je srečen.*

*Nosil je risji kožuh
in ogrlico
iz medvedovih zob.
Otrok narave.
Pogovarjal se je
s travami in drevesi
in bil srečen.*

*Nekega dne
je izgovoril
besedo prekletstva :
»M o j e«.
Tokrat je postal sam.
Tokrat je
izgubil srečo.*

*Od takrat
si zamišlja
srečo veliko
in veliko hoče
imeti.
Zato je tako
malokdaj najde . . .*

Peter Šobar, st.

Prva požgana vas v Ribniški dolini

Malo, tako malo je napisanega iz razvoja naše ljudske revolucije, narodnoosvobodilnega boja in povojne graditve iz lepe Ribniške doline. Ribnica in njeni ljudje po dolini so dobro znani po naši domovini in širnem svetu. Življenje ljudi je bilo, je in bo, delo, ki oblikuje ljudi tudi danes, v naši samoupravni socialistični družbi. Skozi vekove so se naši delovni ljudje borili za svoj življenjski obstoj. Ta boj, ki je prišel v zenit svojega razvoja v letu 1941, ko so trume fašističnih in nacističnih armad, razkosale naš slovenski narod na tri dele in ga zapisale po zdravstvenem izrazoslovju v klinično ali dokončno smrt.

Ne bomo pri tem obravnavali delo in napore Primoža Trubarja, Franceta Prešerna, Franceta Levstika in Ivana Cankarja, ter ostalih velikih mož slovenskega naroda. To so storili v naši ljudski revoluciji in narodnoosvobodilnem boju naši delovni ljudje. V tem boju so delovni ljudje vse Ribniške doline tudi veliko prispevali in del tega bomo tudi napisali.

Pred nami je mali listek papirja iz leta 1941, ki se nam je ohranil. Te listke so komunisti in člani odborov OF, trosili po Ribnici in vaseh po dolini, v jeseni leta 1941. Ti listki so bili trošeni pred očmi italijanskega vojaštva z namenom, da se dvigne morala in zavest naših delovnih ljudi, za boj in osvoboditev. Na listkih so bili napisani Prešernovi verzi:

»Otrók, kar ima Slava,
vsi naj si v roke sežejo,
da oblast
in z njo čast,
ko préd, spet naša boste last!

V tem našem delu se bomo dotaknili življenja in dela ljudi iz prve požgane vasi v Ribniški dolini. To je vas Bukovica, ki je oddaljena dva kilometra od Ribnice, leži pa pod Tintovco ali Veliko goro. O njej je Janez Vajkard Valvasor napisal:

»Bukovica leži blizu Ribnice. Prebivalci se hranijo povečini z izdelavo lesene posode, kakor so škafi (ali keblice), čebriči, velika in majhna korita, žlice, deže, krožniki, sklede, škatle, rešeta, obodi za sita in podobni leseni izdelki, ki jih raznašajo po vsej deželi ...«

Razumljivo je, da se je življenje in delo ljudi po vasi v skoro tristo letih, ko je Valvasor to napisal, temeljito spremenilo. V letih pred prvo svetovno vojno in med vojnami, so skoro v slednji hiši še izdelovali iz leskovih palic, ki so jih vozili prodajat v Ribnico na Cenetovo dvorišče ljudje iz Kočevske, vitre, lesena sita in rete. Z izdelovanjem škafov so se bavili samo v eni hiši. Več mož in fantov iz vasi, je hodilo s krošnjo po svetu. Nekaj mož in fantov so leseno robo vozili prodajat po vaseh in mestih po vseh delih sedanje Jugoslavije.

Bukovica je bila v tistem obdobju pred prvo svetovno vojno in v letih med vojnami, središče zimsko športne dejavnosti. Ugar, Vinograd in Hribi so bila mesta za smučanje. Cesta, ki pelje iz Bukovice v vas Dane pa je bila z vrha dol za sankanje, dolga kilometer in pol.

Nedvomno je, da je bila Ribnica skozi vekove, kar je še danes, središče vse gospodarske, kulturno-prosvetne, politične in revolucionarne delavske dejavnosti. Tako je bila Ribnica tudi središče narodnoosvobodilnega boja od začetka okupacije v letu 1941 za vso dolino in izven nje. O tem je dovolj zgodovinskih dokazov, ki jih pa ne bomo navajali.

V vasi Bukovica so bili v vseh medvojnih letih napredni ljudje. Sodelovali so z naprednimi ljudmi v Ribnici in po dolini. Nagibali so se bolj na nacionalno, kakor pa na klerikalno stran. To se je zelo vidno pokazalo v letih po prvi svetovni vojni. V vasi je bilo 1931. leta, 24 hiš in 133 prebivalcev. Od teh je bilo 14 kmečkih hiš in 10 kočarjev, ali kajzarjev kakor so rekli ljudje po domače. Do leta 1940 se je to stanje spremenilo. Ena kmetija je propadla in zgradile so se tri nove hiše delavcev. Tako je bilo v letu 1940 v vasi 13 kmetov in 14 delavskih hiš. Člani delavskih družin so bili povečini zaposleni na opekarni v Ribnici, tako moški kot ženske. Družine kmetov so se bavile s kmetijstvom, prevoznijstvom in krošnjarstvom, poleg izdelovanja lesenih sit in ret. V vasi je bila trafika, gostilna, dve družini sta se ukvarjali z lesno trgovino.

Življenje ljudi po vasi je bilo do leta 1929 za kmečke družine še kar znosno. Bolj težko je bilo življenje v delavskih družinah, katerih otroci so bili do leta 1929, večkrat lačni, kakor pa siti. Ti otroci, skupno z otroci kmetov so si iskali po različnih potih hrano, da so se najedli. Po potokih Petelineku in Sajevcu, ki sta tekla pod vasjo, so lovili rake in ribe, seveda na skrivaj, ker je bil lov prepovedan za navadne ljudi. V jesenskih in zimskih dneh so po vrtovih klatili zaostala jabolka in hruške. V pomladnih in poletnih dneh pa so nabirali jagode, borovnice in maline po Bukovju, Lazcih, Petelineku in Veliki gori. Nabirali so gobe, konoper, beladono, lipovo cvetje in smrekove storže vsaka štiri leta. Vse to so prodajali pri Novakovih (Šuščevih) v Ribnici, ali v Brežah pri Škrbčevih in v Nemški vasi, kjer so odkupovali te gozdne sadeže.

V letih težke gospodarske krize od leta 1929 do 1938, ki je vladala po Ribniški dolini, je bilo življenje delavskih družin še posebno težko. Tudi za kmete je bilo težko. Težili so jih kmečki dolgovi. Banke so propadale in posojilnici v Ribnici sta prenehali izplačevati denarne vloge ljudi, ki so jih vanje vložili. Kmetje so svoje pridelke in živino težko prodajali. Kupna moč delavskega razreda in ostalih delovnih ljudi je bila tako nizka, da delavske družine in ostale niso mogle kupiti tistega, kar so nujno potrebovale. Ceste in pota so bila polna brezposelnih ljudi, ki so, kakor se je tedaj dejalo »čistili kljuke«, ko so pri ljudeh prosili za svojo prehrano. To so bila resnično leta bede, stradanja in ponižanja vseh delovnih ljudi po vsej naši domovini in tudi po Ribniški dolini. V letih 1932/36 je bilo v Ribnici in po vaseh doline okrog 300 nezaposlenih delavcev.



Fantje iz Bukovice leta 1930 — začetek delavskega gibanja. Prvi od leve je avtor tega sestavka. Sedem od njih jih je bilo pri partizanih

V teh letih so mladi fantje in dekleta iz delavskih družin, z nabiranjem gozdnih sadežev, ki so jih nabirali po Mali in Veliki gori, veliko pripomogli za prehrano družin. Delo so začeli iskati tudi kmečki fantje in dekleta, ki ga pa ni bilo. Za omiljenje tega stanja, so se v letu 1936 začela izvajati javna dela za regulacijo poto- kov Petelineka in Sajeveca, ter izgradnja ceste od Goriče vasi do Nemške vasi in Prigorice.

Omenili smo že, da so bili ljudje iz vasi Bukovice napredni. Boj delovnih ljudi v vasi se je razvijal ves čas za napredek, ne glede na politično prepričanje posamez- nih družin. Delavec Alojz Nosan iz Bukovice in Janez Pugelj, ki sta bila voditelja delavske organizacije in stavk na opekarni v Ribnici od leta 1919 do 1923, sta veliko prispevala v naprednem delavskem gibanju Ribniške doline. V akcijah delavcev so sodelovali delavci iz Ribnice in ostalih vasi doline. Pri tem so bili zelo aktivni mladi delavci in delavke iz Ribnice, Gorenje vasi, Brega, Dolenjih Lazev, Sajeveca in Bukovice. Alojz Nosan iz Bukovice je bil pri volitvah leta 1920, čuvar komunistične skrinjice, v katero je bilo oddanih 46 volilnih kroglic. Zandarji so delali preiskavo. Izgubil je delo na opekarni in je dobil potem delo na rudniku v Kočevju. V letu 1925 ga je zadela kap, da je potem bolehal par let. Družino je težko preživljala njegova druga žena Frančiška, ker prva žena mu je umrla med prvo svetovno vojno ko je bil on na bojiščih v Besarabiji. Žena je v letih bolezni moža, hodila ribat in prat perilo v Ribnico, da je preživela moža in otroke. Njegovi dve hčerki iz prvega zakona živita nekje v Ljubljani. Najstarejši sin Alojz Nosan iz drugega zakona, živi danes na Rakeku kot upokojeni komandir LM. Tretja hčerka je poročena na Jesenicah. Najmlajši sin Jože pa živi poročen doma v Buko- vici.

V letu 1929 so se mladi delavci na opekarni zavzeli za Alojza Nosana, da se je potem spet zaposlil na opekarni. Kap mu je pustila to, da je težko govoril.

Delavsko gibanje je v Ribnici po letu 1923 mirovalo, ni pa zamrlo. V letu 1930 so se mladi delavci organizirali v delavsko organizacijo URSSJ. V letih 1934/35 je prihajalo do tožb delavcev proti delodajalcem, za plačilo nadur. V letu 1936 so se delavci iz opekarne in žage Rudež v Ribnici organizirali v Narodno strokovno zvezo, ki je bila pod vplivom delodajalcev in za akcije delavcev premalo delovna.

Na pobudo osnovne organizacije KPS v Ribnici, se je v letu 1940 večje število delavcev organiziralo v Zvezo lesnih delavcev in sorodnih strok, kratko, URSSJ, ki jo je vodila KPJ, v Sloveniji pa Strokovna komisija.

Iz vsega tega kar smo do sedaj navedli, je razvidno, da so bili ljudje v Bukovici resnično napredni. Znano je, da se je prvi odbor OF ustanovil v Ribnici v začetku maja 1941. leta. Znano je tudi to, da se je 13. julija 1941 na Travnji gori ustanovila prva partizanska Ribniška četa. O tem je že nekaj napisanega.

V letih 1940/41 so bili v Ribnici člani SKOJ izredno delovni in prizadevni. Organizirali so svoje izlete skupno z ostalo mladino po vaseh v dolini in tako velikokrat prišli tudi v Bukovico. Skupno s fanti iz Bukovice, Dan in Sajeveca, so prepevali revolucionarne pesmi mednarodnih brigad iz Španije. To so bile v pesmi nove melodije in napevi, ki so jih zelo radi poslušali tudi starejši ljudje. Med to mladino je bilo vrsta mladih delavcev, ki so bili člani sindikalne podružnice Zveze lesnih delavcev in sorodnih strok, ki je imela svoj sedež pisarniškega poslovanja v Bukovici. Tajnik te delavske organizacije je bil Peter Šobar iz Bukovice. Vladajoči režim Cvetkovič—Maček je ob koncu leta 1940, delavske organizacije URSSJ razpustil z utemeljitvijo, da so v njej komunisti. Žandarji so v začetku januarja 1941. leta pri Petru Šobarju delali preiskavo, pa niso ničesar dobili, ker so člani odbora prej vse poskrili, tako spiske članov, denar so razdelili na revnejše člane organizacije. Žandarja, narednik Bole, ki je bil komandir žandarmerijske postaje v Ribnici, in narednik Pišoren, sta dobila samo zapisnik ustanovnega občnega zbora podružnice v Ribnici, vse ostalo pa je ostalo skrito.

S tem ko je bila sindikalna podružnica delavcev razpuščena, pa njeno delo ni prenehalo. Vsi delavci iz Ribnice, opekarne in žage Kunstelj v Goriči vasi, so ilegalno delovali dalje s komunisti in člani SKOJ v Ribnici. Mladincem iz Ribnice, Stanetu Nosan, trem bratom Drobničem, Tonutu, Maksu in Ladu, Jožetu Pelcu, Francu Puclju, Venčeslavu Kolencu, Jožetu Ančiku in vrsta drugim mladincem iz Ribnice, Hrvače in Gorenje vasi gre zasluga, da so dvigali moralno zavest ljudi po Ribniški dolini tudi proti fašizmu in nacizmu že v letih 1940/41. Vsi ti člani delavske organizacije in SKOJ so bili pozneje v letih NOB odlični borci za našo osvoboditev.

Na pobudo članov KPS v Ribnici se je takoj po ustanovitvi prvega odbora OF v Ribnici, ustanovil tudi odbor OF na opekarni in to v sredini maja 1941. Na pobudo Ivana Selška iz Gorenje vasi so se v začetku junija 1941 zbrali v gozdu nad Bukovico delavci iz opekarne, Bukovice, Dan in Sajeveca. Na ta prvi sestanek je prišel Albin Videnič iz Kočevja, ki je tedaj še pozdravil s prvim pozdravom OF z dvignjeno pestjo:

»V boj!« Odzdravili so mu: »Za svobodo!«

Videnič je delavcem razložil program OF, delo in akcije, ki so bile v tem, da se organizirajo vse ljudske sile za boj proti okupatorjem. Na drugi sestanek, skoro istih delavcev, je prišel prav tako v gozd nad Bukovico v začetku julija 1941 Matija Maležič iz Gorenje vasi, ki je prisotnim obrazložil politično stanje v svetu po napadu Hitlerjevih armad na SZ in tolmačil nove naloge za odbore OF.

Ti sestanki so dali delavcem tako velik polet, da so se kmalu nato organizirali Terenski odbori OF v vasi Bukovica, Sajevec, Danah, Kotu in Jurjevici. V vasi



Oče Franc Šobar iz Bukovice leta 1939/1940

Breže pa sta delovala brata Alojz in Rudi Lovšin kot zaupnika. V tem je sodelovala tudi družina Žagnih iz Brež.

Člani teh prvih odborov OF po navedenih vaseh so bili izredno delovni. Izmed članov v teh odborih bomo omenili samo nekatere. Vinko in France iz Kota, po domače Lazarska, Franc Arko iz Kota, Jože Štupica, Karel Francelj in brata Stane in Polde Kozina iz Jurjevice, so bili neutrudni v delu OF. Narodno osvobodilno gibanje v navedenih vaseh je bilo v letu 1941/42, do velike italijanske ofenzive tako veliko, da je v OF sodelovalo 90 odstotkov prebivalstva. V gibanju OF pa so bili zelo prizadevni tudi starejši in stari ljudje.

V zimi leta 1941/42 sta na koncu vasi Bukovice tik pod gozdom stanovala zakonca Novak iz Ribnice, ki sta bila že obadva precej stara. Bila sta trdno na strani OF. Pri njih so se nešteto krat oglasili partizani, ki so prihajali iz Velike gore in v nočnih urah hodili čez dolino v Malo goro in proti Dolenjski. Prosili so ju za zvezo z aktivisti OF. Žena, Angela Novak, je kljub svojim letom, hitro odšla iskat znane aktiviste. Če jih ni dobila doma, jih je iskala po vasi. Prišla je tudi v gostilno h Klunu, da jih je tam dobila, ter aktiviste OF obvestila, da so pri njej partizani. Partizane je postregla z vsem kar je zmogla. Bila je žena dobrega srca, ki je zmajala z glavo in šepetala:

»Ubogi fantje, ki se morajo ubijati po gorah!«

Partizani so se ji nasmejali in ji govorili. »Nič ne skrbite mamca, to je potrebno, da preženemo to drhal, ki je prišla na našo zemljo, da bomo spet svobodni.« To je samo en primer, ki smo ga napisali. Takih primerov ali podobnih pa je bilo nešteto tudi od drugih starejših ljudi po vseh navedenih krajih. Imeli smo primer v Bukovici, da je vaška zaščita meseca marca 1942 stražarila po vasi in pred vasjo, da je skupina dvanajstih partizanov v vasi mirno pojedla in se potem odpravila na pot v Malo goro. Stari možje so prosili aktiviste OF, da naj povedo, kdaj bodo šli partizani doli po vasi, da jih bodo šli gledat. Res so jih aktivisti o pravem času nato

obvestili. Stari možje, ki so partizane gledali skozi okna, so se potem, ko so partizani odšli, jokali in dejali:

»To je pa res naša slovenska vojska! Take vojske pa še nismo videli, čeprav smo videli že veliko vojska v prvi svetovni vojni.«

Naj pri tem omenimo tudi to, da to delo ni bilo lahko in prijetno. Marsikdaj je bilo resnično težko in nevarno. V dolini je bilo vse polno italijanskih vojakov. Med našimi ljudmi pa je bilo tudi nekaj takih, ki so verjeli v nemško zmago, ko so Nemci prodirali s svojimi armadami proti Moski in Rostovu. Te je podpirala tudi močna italijanska propaganda, pri kateri so se leta 1941 odlikovali tudi kočevski Nemci, ki so ji nekateri nasedali. Razen teh je ostalo v Ribnici tudi precej oficirjev stare jugoslovanske vojske, ki jih je vodil višji oficir Dežman. Vse to je podpihoval župnik Škulj iz Dolenje vasi, prikrito pa tudi ribniški dekan Demšar, ki je bil na videz sicer dober, v resnici pa dosledni somišljenik in izvajalec idej in stališč škofa Rožmana, katerega sodelovanje z okupatorji je znano.

Kako se je odvijala partizanska ofenziva proti okupatorjem spomladi 1942, je bilo že veliko napisanega, malo pa iz Ribniške doline, kjer so po 10. maju pristočno odhajali v partizane fantje in možje, dekleta in žene. Iz vasi Bukovice sta bila dotlej dva člana odbora OF že od Italijanov prijeta in internirana v Gonarsu. V partizane pa so po 10. maju odšli trije fantje, en mož in ena žena. Tu navajamo samo to, kar se nanaša na vas Bukovico. V italijanskih dokumentih je napisano naslednje:

»24. VI. — Med očiščevalno akcijo, ki jo je izvedla naša enota na območju Bukovice (VM-CK), so aretirali 16 oseb osumljenih, da pripadajo oboroženim bandam. V bližini naselja so našli saržer za puškomitraljez slovenskega izvora, ki so ga verjetno odvrgli uporniki, ki so zbežali, ko so se približali naši vojaki.«

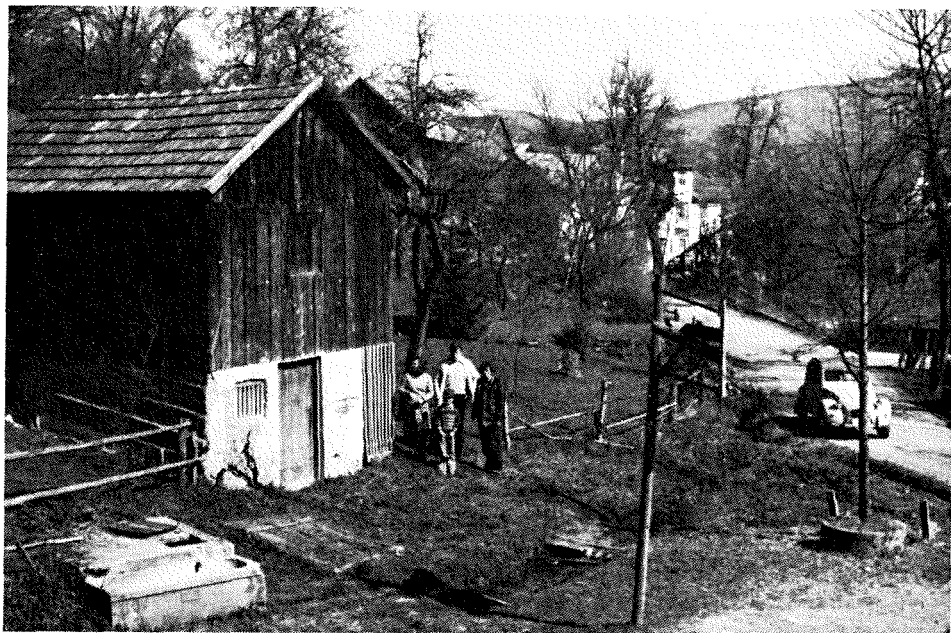
O tem ne bomo podrobno pisali. Resnično pa je, da je bila Bukovica, ki je dva kilometra oddaljena od Ribnice, tedaj svobodna. Na hribu nad vasjo, ob poti iz Bukovice v Dane nad Levstikovo hišo, so imeli partizani tedaj svojo razgledno točko, da so opazovali Ribniško dolino od Dolenje vasi do Brega, kaj delajo in kako se premikajo po njej Italijani. Pri vdoru Italijanov v Bukovico, so partizani, kakor pripovedujejo še živeče priče, po Italijanih užigali s hribov in se nato umaknili, ker so bili na opazovalni točki samo trije partizani.

Italijani so po vasi pobrali vse ženske in otroke, ki so pred njimi zbežale iz njiv na svoje domove in jih skupno z moškimi, ki so jih dobili na travnikih in po vasi odpeljali do Miščevega kozolca, ki je stal ob cesti pod vasjo. Ženske in otroke pred seboj kakor živi zid in preko njihovih glav streljali proti hribom in v gozdove nad Bukovico. Ženske in otroke so čez nekoliko časa izpustili, može in fante pa odpeljali v Ribnico. Sredi vasi so tistega 24. junija Italijani ubili 73-letnega Franceta Šobarja v njegovi delavnici. O njem so potem fašistična glasila v Trstu pisala, da je italijanska vojska v težkih bojih v vasi Bukovica ubila voditelja komunistov, kar mož v resnici nikoli ni bil.

V drugem italijanskem dokumentu pa je napisano:

»12. VII. 1942. — Strelji iz puške, ki so prišli iz okolice Bukovice (VM-CF), so ranili nekega topničarja ribniške garnizije. Hišo od koder so padli strelji, so porušili topovi. Pri naslednjem čiščenju območja so ugotovili, da je požar uničil vse druge hiše v vasi. Ko so se naše enote vračale v Ribnico, so partizani streljali nanje s puškami. Nobene izgube.«

Po dokumentih partizanskih enot in političnih organizacij, nismo doslej ničesar ugotovili o tem zadnjem dogodku. Ker je pa nas ta dogodek iz vasi Bukovica izredno



V stavbi na sliki so imeli Šobarjevi klet, zgoraj pa oče Šobar svojo delavnico, kjer so ga Italijani ubili 24. junija 1942. V ozadju, kjer raste smrečica, je stala Šobarjeva hiša, ki so jo Italijani požgali 12. julija 1942

zanimal, smo se obrnili pred nekaj leti na ljudi, ki so to doživljali in danes še živijo, pa so nam povedali.

Z Ivanom Arkom, ki je rojen leta 1924 v zaselku, ki je sestavni del vasi Zamostec pri Sodražici in je še danes vodja davčne uprave na SO Kočevje, smo obiskali ljudi v Bukovici in Danah. Prišli smo v Dane in se oglasili pri družini Jožeta Šobarja in njegovo ženo vprašali:

»Ali poznate tega tovariša?« Odgovor je bil: »Kaj ga ne bi poznala. Saj je on z ostalimi borci v pomladi leta 1942 osvobodil našo vas, Dane. Z nami in njegovimi tovariši je potem živel več mesecev tu, v Danah.«

O tem kaj je tovariš Arko doživljal pred vstopom v partizane s tovarišem Stanetom Trdanom, ki je danes upravnik kino Kočevje in s Pintarjem iz Lipščice, je drugo vprašanje iz življenja ljudi občine Ribnica, ki ga pa tu ne bomo obravnavali. Ivan Arko je pri tem razgovoru še povedal.

»Ko je nastala splošna vstaja na območju Sodražice, sem odšel v partizane, star dobrih 17 let. Bilo je v maju 1942, ko smo se zbrali v Podgori. Tam so nas razdelili v čete, iz katere so mene in še 10 do 14 borcev dodelili v vas Dane in Bukovico. Od domačinov je bil z nami Rudi Tanko in Osvald iz Jurjevice in Starc iz Zapotoka. Tako smo prišli v maju 1942 kot partizani v Dane in tu preživeli mesec maj, junij in julij. Umaknili smo se pred veliko italijansko ofenzivo.

Naš stalni položaj je bil v gozdu pri Danah. Domačini mu pravijo Zavodi in je dvesto metrov oddaljen od vasi. Naša enota je imela stalno opazovalnico na hribu nad Bukovico. Odtod smo opazovali gibanje Italijanov po Ribnici in njeni dolini. Na križpotju iz Bukovice v Dane, ki mu pravijo na Vrh, smo imeli zasedo. Naša

četa in bataljon je bil tedaj v sestavu Notranjskega odreda. Pred nočnimi urami smo dobili v Dane večje število borcev in v mraku smo z njimi odhajali skozi Bukovico do potoka Sajevec in ob njegovi strugi do mostu v Zadolje. Tam smo obrnili po Novih njivah proti kasarnam v Ribnici in napadali v njih Italijane. To, da smo napadli Italijane v Ribnici, se je večkrat ponovilo. Pregnati z našimi puškami in mitraljezi jih seveda nismo mogli. Mi smo napadli in se čez nekaj ur spet vrnili na naše položaje. Italijani pa so s svojim orožjem še dolgo potem nabijali za nami.«

Predolgo bi bilo, če bi napisali vse tisto, kar so nam povedali ljudje v Danah. Zato se bomo o tem omejili. Z Arkom smo se ustavili tedaj tudi pri Janezu Pužlju v Ribnici, ki je pa v letu 1942 imel še svojo hišo v Bukovici. Po poklicu je čevljar, ki še danes pri 75. letih starosti, pridno popravlja ponošene čevlje. On nam je o tem in drugih dogodkih povedal naslednje:

»V mesecu maju, juniju in juliju 1942, je bila Bukovica povečini res svobodna. Kadar je pretila nevarnost od Italijanov, smo možje in fantje, kolikor nas je bilo tedaj še doma, zbežali v gozdove Velike gore in tam prenočevali. S seboj smo vzeli deke in kaj za pod zob. V jutranjih urah, ko smo videli, da nevarnosti ni, smo se spet vrnili na domove.

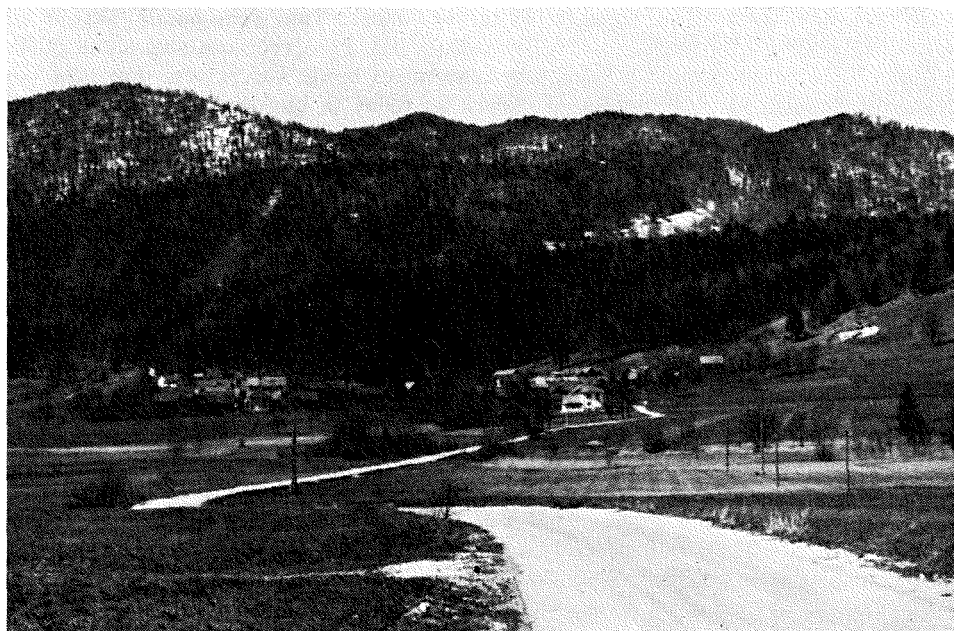
12. julija je v vas spet prišla partizanska patrolja. S konca vasi proti Vrhu, so partizani zagledali pri mostu čez potok Sajevec pod Ugarjem Italijane, ki so kosili travo. Užgali so po Italijanih in ti so zbežali v Ribnico. Čez eno uro potem, pa so začeli Italijani s topovi nabijati na Bukovico. Prve granate so zadele našo hišo, ki je bila iz Ribnice najbolj vidna. Moški smo po tem streljanju spet odšli v gozdove na Veliko goro. S topovi so Italijani nabijali precej dolgo. Več hiš je bilo že v plamenih, ko smo se umikali iz vasi. Ko smo se v večernih urah vrnili v vas, da vidimo kaj je, je bilo zelo žalostno, skoro vsa vas je bila v pepelu.«

Tedaj je v drugem koncu vasi ostalo celih nekaj hiš vse druge, z gospodarskimi poslopji vred, so bile uničene. V spodnjem delu vasi je ostalo celih sedem hiš, gospodarska poslopja pa so bila požgana.

Obiskali smo tudi Marijo Arko iz Bukovice, ki je danes stara 68 let in je bila v prvih letih po osvoboditvi, predsednik KLO Bukovica. Ona in drugi ljudje iz vasi so povedali:

»Naša hiša je bila na začetku drugega konca vasi. Ko so Italijani s topovi začeli streljati na Bukovico, kakor pravite 12. julija, je po vasi nastala velika zmešnjava. Moj mož France je z drugimi moškimi odšel v gozdove Velike gore. Stari ljudje, ženske in otroci pa so se poskrili v kleti. Videla sem, da je začel goreti Pavelčev in Lazarjev skedenj, hiša Janeza Pužlja in Jožeta Kluna, ki sta bili na vrhu vasi. Iz naše hiše sem hotela nekaj rešiti. Živino sem po vrtovih odpeljala v hlev moje matere Marije Klun. Perilo sem znesla v klet. Prekinila sem električni tok in znesla še druge stvari v kaščo, ki je imela debele zidove in založila vrata z opeko računajoč, da tisto, kar sem vanjo znesla, v njej ne bo zgorelo. Vse to sem reševala sama. Za otroke nisem nič vedela, kje so.

Po končanem topovskem obstreljevanju so začeli Italijani prodirati izpod Ugarja v vas. Bilo je v nedeljo dopoldne. Odšla sem v kuhinjo, ker sem že prej na štedilnik dala kuhati šunko za kosilo. Hotela sem to vzeti iz lonca, pa so na štedilnik že priletele krogle. Odšla sem praznih rok gori po vasi, pa ni bilo nikjer nikogar. Šla sem naprej, da bi dobila svoje tri otroke in prišla do Dolinarjevih sredi vasi. Tam sem dobila nekaj ljudi, ki so mi dejali, da naj grem k njim v klet. Naše tri punčke je pazila Angela Pugelj, ki je bila pri nas pestunja. To sem dobila pod Tintovco, ki je pestovala najmanjšo Andrejo, Darja in naša mati so bile poleg



Po vojni obnovljena Bukovica v zavetju Velike gore

nje. Vse skupaj so sedele dobrih 20 metrov proč od Nosanove hiše. Tja so jih posadili Italijani, ki so že bili v tem koncu vasi, za svojo obrambo pred napadi partizanov, da ne bi ti nanje streljali. Tam okrog otrok so bile tudi ženske in moški iz prvega dela vasi, ki so jih Italijani že prijeli.

Začela je goreti tudi Nosanova hiša. Spominjam se, da je našo Andrejo, ne vem natančno, ali naša mati ali pestunja držala v naročju. Od vročine so se začeli otroku cvreti lasje. Neki Italijan, ki je stal 20 metrov proč od Nosanove hiše na naši njivi, je prišel do matere in otrok, gledal je in jokal, ko je videl kako se naši punčki cvrejo lasje. Veter je tedaj pihal iz vzhoda in vsa vročina od goreče vasi je pritiskala tja kjer so bili otroci in ostali ljudje iz vasi. Tisti Italijan je potem mater in otroke odpeljal dalje po Tintovci iz vročine, vzel našo Andrejo v naročje in jo nežno ljubkoval in tešil. Reči moram, da so bili med italijanskimi vojaki tudi dobri ljudje, ki se niso strinjali s temi grozotami.

Vse ljudi, moške, ženske in otroke, ki so jih Italijani dobili v vasi, so potem odpeljali po poti med njivami proti Ribnici. V joku smo se ozirali na gorečo vas. Naša hiša in poslopja tedaj še niso bila v plamenu. Ko smo bili dobrih dvesto metrov oddaljeni od njih, smo videli, da je neki vojak z neko stvarjo potegnil po našem skednju, ki je bil takoj ves v plamenu. Vojaki, ki so nas spremljali, so vodili s seboj prašiča, dvokolesa in drugo blago, med katerim je bilo tudi 20 litrov medu, ki so ga vzeli v našem čebelnjaku. Angela Muhič in jaz sva tedaj držali Muhičevo staro mamo Uršo, ker sama vsled starosti ni mogla hoditi. Tako smo potovali dalje do potoka Sajevec in lesenega mostu. Tam so Italijani dejali ženskam:

»Sedaj pojdite, kamor hočete; lahko domov ali pa v Ribnico.« Moške, kolikor jih je bilo z nami, so odpeljali s seboj v Ribnico. Naša mati se je vrnila domov v Bukovico, ker njena hiša ni bila zgorela. Jaz sem pa z otroci odšla v Ribnico do Baj-

tovih na Mlaki, kjer je bila sestra od mojega moža. Tam sem pustila otroke in odšla do Trčkove hiše pogledat, kako je v Bukovici. Pred večerom sem sama odšla domov. Pogledati sem morala kako je s kravami in konji, katere sem dopoldne odpeljala v materin hlev k Papeževim. Krave so tedaj še kar lepo hodile za menoj, konji so pa skakali, ker je pokalo vse okrog vasi, da sem jih komaj pripeljala v hlev. Doma smo imeli tudi tri svinje težke od 70 do 80 kilogramov, ki jih nisem rešila. Odprla sem svinjak, misleč, naj gredo kamorkoli hočejo, samo da se rešijo. Isto sem storila pri kurah.

Ko sem se zvečer vrnila iz Ribnice, sem videla, da je vse pogorelo. Na vrtu je stal samo čebelnjak. Šla sem doli po vrtu, pri ogledu kašče mi je padla opeka na nogo, da sem komaj hodila. Tedaj so iz koruze na njivi k meni pritekli vsi trije prašiči. Runkali so in krulili na vse pretege. Kazalo je, kot bi jokali. Vrtili so se okrog mene, da še prestopiti nisem mogla nikamor. Prišel je do mene Boštjanov stric, Franc Pahulje. Njihova hiša ni pogorela in mi je dejal: »Odpeljiva svinje v naš hlev.« To sva storila. Še pozneje sem večkrat premišljevala o tem, kako tudi žival čuti, kadar je človek v nesreči.

Ko sem to opravila se je že mračilo. Iz gozda je prišel domov tudi mož. Moški so tisti dan iz Velike gore gledali kako se vali dim iz Bukovice. V skrbi za svojce so se moški v mraku vrnili domov. Možu sem povedala, da so otroci še vsi živi v Ribnici, ostalo pa je videl sam. Dejal mi je:

„Kaj moreš pomagati. Kar je, je! Glavno je, da si ostala živa ti in otroci.“

Ivan Arko in Janez Puželj sta še povedala, da so v gorečo vas prišli reševat partizani, pa niso mogli dosti rešiti. Tisti dan je v Bukovici pogorelo 14 hiš in vsa gospodarska poslopja tudi tistih domačij, katerih hiše niso bile pogorele. Del mož in fantov, ki so bili tedaj še doma v vasi, so se tisti dan rešili, ko so zbežali v gozdove Velike gore.

V tej akciji italijanske vojske na Bukovico, je potrebno omeniti še naslednje. Italijani so se tedaj pripravljali na svojo veliko ofenzivo, ki se je začela 16. julija proti osvobojenemu ozemlju. Tudi v Ribnici so se tedaj zbirale močne italijanske enote, ki so tega dne začele ofenzivo iz Ribnice. V Zborniku dokumentov in podatkov o narodno osvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, ni o tem ničesar napisanega, razen tistega italijanskega dokumenta, ki smo ga že navedli. Marija Arko pa nam je v nadaljevanju povedala:

»Moj mož in Martin Gornik sta 12. julija, ko je vas pogorela, prenočila v naši požgani kleti. Moja mati (Marija Klun) jima je prinesla nekaj hrane in odeje. Jaz sem odšla k otrokom v Ribnico. Tako sem z otroki prenočevala pri Bajtovih v Ribnici, mož pa doma v Bukovici. Zjutraj sem tudi jaz prihajala domov do moža. Po vasi so bila sama pogorišča in ljudje smo jih začeli čistiti.

Bilo je 16. julija, ko so Italijani spet začeli streljati na Bukovico in prodirati skozi Ugar in Lasce proti vasi Dane. Moški tisti dan niso imeli kam zbežati iz vasi. Poskrili so se v klet Pahuletove in Klunove hiše, ki nista bili pogoreli. Ko smo mi bežali od doma v Pahuletovo klet, je bil mož hudo vznemirjen. Dejala sem mu, naj odvrže nož in ostalo, kar ima. — Saj ne bo tako hudo, mi je odvrnil. Ko smo že bili v Pahuletovi kleti, smo zaslišali po cesti italijansko govorico.

Takoj nato so se odprla vrata kleti in mož je moral pred Italijani dvigniti roke, ki jih je bilo vse polno pred kletjo. Italijani so potem zbrali vse moške, ki so jih dobili po vasi in so morali oditi z njimi po Bukovju in Presadih proti Danam.

Janez Puželj pa nam je v svojem nadaljevanju povedal:

Spomenik padlim borcem in borkam v Makošah, ki so ga odkrili 25. marca 1977



»Ko so 16. julija Italijani spet začeli streljati v Bukovico, je bilo okrog vasi že vse polno Italijanov. Moški se nismo mogli umakniti nikamor, kakor smo se prejšnje dni. Ljudje so bežali v kleti hiš, ki prej niso pogorele. Iz našega konca vasi smo zbežali v Klunovo klet. Granata ali mina je na cesti, ki je padla pri Dolinarjevi hiši, ubila Frančiško Nosan, ko je bežala v Klunovo klet. Obležala je mrtva na cesti. Njen najmlajši sin Jože je bil tedaj še mali fantek. Milo je zajokal, ko je padla mrtva njegova mama.

Ko so v vas vdrli Italijani, so obrnili vse hiše in kleti. Pri tem so dobili tudi okrog 14 moških. Spravili so nas v vrsto in morali smo potem iti z njimi skozi Jazbino ter gori po Bukovju proti Danam. Na vrhu Bukovja med vasjo Bukovico in Danami, so Italijani dobili žico od partizanskega telefona, ki je bila napeljana tam nekje od Nove Stifte, mimo Lazarskih in nad vasjo Dane, nad vas Bukovico. Z enim delom te žice so nas zvezali enega za drugim vseh 14 mož in fantov. Morali smo hoditi v sredini, levo, desno in za nami pa so šle vrste vojakov, ki so streljali na vse strani. Italijani, ki so proti Danam prodirali v več kolonah, so streljali eni proti drugim. Pokalo je po vseh gozdovih okrog Dan. Partizanov ni bilo nikjer videti nobenega, ker so se pred to silo že umaknili.

Ko smo mi prišli na vrh proti Danam, je po Danah že gorelo. Do nas so pripekljali Italijani iz Dan Čampo in Jernejevega Franceta. Priključili so ju v našo vrsto. Vsem so pobrali, kar smo imeli v žepih in za nami postavili mitraljez. Prišel je neki oficir in dejal, da ni treba streljati ljudi, pač pa naj se odpeljejo v Ribnico. Tiste štiri Italijane, ki so bili tedaj ubiti — ubili so jih v spopadu sami Italijani, ki so streljali po gozdovih eni proti drugim, so dali na nosila. Mi smo pa morali hoditi

za njimi, kakor v mrtvaškem sprevodu. Tako so nas skozi Bukovico pripeljali v Ribnico in nas zaprli v eno barako, ki je bila kakor temnica pri kasarnah. Okna so bila vsa zabita z deskami. Komandantu Italijanov so potem javili, da so iz Bukovice pripeljali najhujše bandite, ki so jih ujeli v gozdovih. V resnici so nas pa vse ujeli tako, kakor sem povedal.

Prvo noč smo v tisti baraki preživeli skoro stoje. Drugi dan zjutraj so nas za malo časa izpustili ven in nas spet nagnali nazaj v barako. Potem je prišel k vratom naše barake neki oficir s papirjem v roki, pa neki civil je bil z njim. Nekaj je prečital, kar nismo razumeli in potem še dejal:

— Ker komandant vsakemu posebej od vas ne vidi v srce, kaj je kateri, so zaenkrat ti štirje, ki jih bom prečital obsojeni na smrt. In je prečital.

Arko Franc, Gornik Martin, Klun Ludvik, vsi iz Bukovice in Čampa iz Dan.

Mi nismo mogli verjeti, da je to resnica. Oficir, ki je govoril slovensko, pa je še dejal. Vi ostali pa pridete na vrsto jutri.

Te štiri, ki jih je prečital so takoj odpeljali iz barake. Ni trajalo dolgo ko so padli streli v bližini kasarne in navedeni štirje tovariši so padli.

Drugi dan je prišel do nas spet isti oficir in dejal. Kar vas je iz Bukovice, se pripravite, šli boste na zaslišanje v pisarno. Jaz sem prišel na zaslišanje v pisarni četrti. Izpraševali so nas o partizanih, koliko jih je, kakšno orožje imajo itd. Ko je bil na vrsti šesti izmed nas, je v pisarni zazvonil telefon. Nekdo je po telefonu sporočil, da ni treba več streljati ljudi. Takoj nato so nas odpeljali nazaj v barako.

Iz tiste barake pri kasarnah so nas potem odpeljali na sodnijo v Ribnici. Tedaj nas je bilo prijetih in zaprtih več sto mož in fantov iz vasi vse Ribniške doline. Vse te so Italijani odpeljali na otok Rab. Tam, kjer se je potem uredilo tisto zloglasno taborišče na otoku Rabu, je bilo tedaj še polje. Kako je bilo na Rabu, je znano. Iz Raba sem se vrnil domov z Rabsko brigado, po kapitulaciji Italije v septembru 1943.«

To je samo kratek opis življenja in boja ljudi iz Bukovice. V tem opisu se nismo dotikali dela in boja ljudi iz same Ribnice, v kateri so ljudje 90 odstotno sodelovali v NOB vsa štiri leta. Nismo se dotikali življenja in boja ljudi iz vseh ostalih vasi Ribniške doline, ne ljudi iz vasi Dane in Kota, ki so imeli do velike italijanske ofenzive, svoja civilna taborišča v Jamendolu nad Lazarskim. Vse to bi bilo potrebno posebej opisati.

Ti težki udarci so zadevali ljudi iz Bukovice tedaj, ko sta bila fašizem in nacizem na višku svoje slave. Ko so nacistične armade prodirale proti Leningradu, Moskvi in (danes) Volgogradu in Kavkazu, ter Egiptu, ljudem niso strli vere v zmago in svobodo. Ohranili in nadaljevali so svoj boj ter se borili dalje, do končne zmage in osvoboditve. Možje in fantje iz vasi so bili v zaporih, internacijah in partizanih. Žene, dekleta, stari možje in otroci, pa so ves čas aktivno sodelovali v NOB.

Iz Bukovice je bilo v letih 1942/45, dvajset mož in fantov v partizanih in ena žena. Ostali vaščani, možje in žene z otroci, pa so aktivno sodelovali za OF in NOB, z malimi izjemami posameznikov, ki so sodelovali z okupatorji in domačo reakcijo. Od teh dvajset mož in fantov, ki so bili v partizanih, jih je v bojih padlo šest. Dva sta bila kot borca od Nemcev ujeta in sta nemško internacijo preživela. Dva sta bila vsled bolezni odpuščena iz NOV in sta potem delala na terenu. Dva sta v aprilu 1944 iz NOV dezertirala in eden od teh je stopil v vrste slovenskih domobrancev. Domobranci so iz vasi pritegnili v svoje vrste še enega mladega fanta. Osem mož in fantov z ženo, pa je v vseh bojih ostalo živih in so dočakali osvoboditev.

Iz Bukovice so v bojih padli kot žrtve:

1. Šobar Franc rojen 23. I. 1869, padel 24. VI. 1942. 2. Smoluh Ivana rojena 14. I. 1888, padla 5. VII. 1942. 3. Nosan Frančiška roj. 14. VIII. 1897, padla 16. VII. 1942.

Padli kot žrtve fašističnega nasilja ali kot talci:

1. Arko Franc roj. 1902, padel 17. VII. 1942. 2. Gornik Martin roj. 1901, padel 17. VII. 1942. 3. Klun Ludvik roj. 1914, padel 17. VII. 1942.

V nemškem koncentracijskem taborišču je zgorel v krematoriju:

1. Oražem Alojz roj. 1896, končal 1945.

V NOV pa so padli v boju:

1. Klun Franc roj. 1907, padel oktobra 1943 pri Cerknici. 2. Knavs Franc roj. 1911, padel v nemški ofenzivi 1943, nekje na Krimu, (natančno kje in kdaj, nismo ugotovili). 3. Pajnič Ivan, star 17. ali 18. let, padel v nemški ofenzivi 1943, (ni nam znano natančno kje). 4. Pahulje Edi, star 18 let, padel v nemški ofenzivi 1943. 5. Klun Anton roj. 1918, padel januarja 1944 v Gorskem Kotarju. 6. Nosan Nande star 19 let, padel 1945 na Notranjskem.

V mali vasici štirih hiš po imenu Makoše, ki stoji pod Malo goro, stoji spomenik sedemnajstim padlim borcem 9. SNOUB brigade, ki so tam padli 25. marca 1944. Na spomeniku je napis, ki ga je sestavil Tone Seliškar:

»K večni straži smo se zbrali,
in legli smo med tvoje korenine.
Še mrtvi bomo varovali,
svobodo naše domovine«

To smo citirali zato, ker se je s temi borci, ki so padli v Makošah, skupno boril Tone Klun (Pavelčev) iz Bukovice od poletja 1943 do januarja 1944. leta, ko je pri Vrbovskem v Gorskem Kotaru padel. Zato citirani napis velja tudi njemu in vsem ostalim borcem in borkam, ki so padli v bojih za našo osvoboditev.

Miro Kocjan

*Na tej progi**

*Na tej progi
so vozila
domala
vsa plovila
velika
in mala*

* Odkar je bila v jeseni 1943 ustanovljena v Bariju posebna misija NOV in PO Jugoslavije, je bil med dvema obalama Jadrana nenehen promet, zlasti seveda med Visom in Barijem. Na Visu sta bila tedaj (1944) tudi Vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije ter glavni štab mornarice.

*z Visa
v Bari
in nazaj
z našimi
mornarji
spretnimi
da je
kaj*

*Tja
z ranjenci
krvavimi,
izmučenimi
begunci,
utrujenimi
izčrpanimi
borci
potrebnimi
izjemne nege*

*nazaj
na Vis
pa z novimi tovariši,
silami
svežimi,
s Prekomorci
in drugimi
v obrambo
naše šege
in za nova pota
ki drže
naprej*

*z Visa
v Bari
in nazaj
val
za valom
brazda za brazdo
da bo čimprej
sovražnika zlom.*

Daniel Costelle

Nemški ujetniki v ameriških taboriščih

Dne 8. novembra 1942 so se Američani izkrcali v severni Afriki. Takoj so polovili nemške in italijanske komisije za premirje, ki so od leta 1940 delale zgago v Alžiriji in Maroku. Celotno število ujetnikov v Ameriki je v trenutku zraslo na 1880 ljudi, 512 Nemcev in 1317 Italijanov (in še zmeraj samo 51 Japoncev).

Vendar so Nemci zaradi neodločnosti zaveznikov in pa manevrov in nesloge Francozov že sredi novembra vdrli v Tunizijo. Tako se je začel trd boj, za katerega je najbolj značilno, da so se v bitko vrnile francoske čete, slabo opremljene in slabo oborožene, da so imele hude izgube, in skoraj same odbijale nemške napade. Prvič v vojni so stopili v akcijo Pattonovi šermani, a so jih pri Kasserinu zdelali Rommlovi panzerji. Za Američane je bilo bridko spoznanje, da je bil afriški korpus pri El Alameinu sicer premagan in se je že nekaj tednov umikal, a je bil še zmeraj zelo nevaren sovražnik. Vendar preskrba s hrano, bencinom in municijo ni prihajala več čez Sredozemlje. Rommel je kmalu odigral, Montgomery in njegova 8. armada sta napadala južno od Libije; na severu so dobivali okrepitve in material po vodi, Američani so napadali brez prestanka. Dne 9. marca je Rommel zapustil Afriko. In afriški korpus je ostal brez municije in brez hrane obkoljen na rtu Bon in se 13. maja 1943 predal. Tako je bilo zajetih 130 000 ljudi. Vse so poslali v Ameriko. Taborišča v Louisiani in Teksasu so nazadnje le prišla prav. Z invazijo na Sicilijo avgusta 1943 in v južno Italijo septembra se je populacija v ameriških taboriščih povečala od 5000 ujetnikov v aprilu 1943 na 36 000 maja, 53 000 junija, 80 000 julija, 130 000 avgusta in na več kot 163 000 septembra: ali natančno 115 358 Nemcev in 48 253 Italijanov (in 95 Japoncev).

Od teh sto tisoč nemških ujetnikov, ki so jih poleti 1943 pripeljali v Ameriko, so bili torej večinoma vojaki iz afriškega korpusa. Povedal sem že, kako so bili ujeti. Zdaj naj še povem, kdo so bili. Puščavski lisjaki. Rommlovi možje. Večinoma vojaki po poklicu. Najtrši med trdimi, tisti, ki so ostali po Tobruku in Alameinu. S panzerji in tudi peš so prekržarili puščavo po dolgem in počez. Konec leta 1940 so odšli iz zmagovite Nemčije in mislili, da se bodo v Tunisu ovenčali s slavo. Pa niso imeli več ne municije, ne ničesar. Ostala jim je samo še morala. Nedotaknjena.

In to je zelo pomembno za nadaljevanje te pripovedi.

Kako so ti ljudje sprejeli Ameriko? Kako so se vedli? Tukaj se začne prava zgodba ujetnikov.

Poslušajmo njihova pričevanja.

Willibald Bergmann

»Star sem bil dvaindvajset let. Bil sem višji desetar, najprej v 10. panzerski v Rusiji, bil sem v Moskvi, potem v Franciji, pri Dieppu, nazadnje sem se novembra 1942 priključil afriškemu korpusu. Dne 12. maja 1943 so me na rtu Bon zajeli Angleži. Dali so nas v majhno taborišče, lepo so ravnali z nami. Ker ni bilo dovolj vozil, so pripeljali naša, celo k Arabcem so hodili po živež. Potem odhod v Alžirijo in Maroko. Tam so nas Angleži predali golistom in od Alžira naprej so nas stražili Maročani. Ah, golisti... kamne so metali v nas. Pozneje pa so nas Američani za dolge ure postavili zraven velikih, prepolnih rezervoarjev, a se jih nismo smeli ne dotakniti ne piti iz njih. In nič nismo jedli. Tako je ostalo nekaj tednov. Na dan smo dobili hlebec kruha za šestnajst ljudi. Čas smo preživljali tako, da smo povečevali taborišče in postavljali stražne stolpe. Nekega dne so po abecednem redu izbrali tisoč ujetnikov, bil sem med njimi. Cepili so nas, vse z eno iglo, veste, tolikokrat so nas v ujetništvu cepili... mene so, mislim, cepili dvainpetdesetkrat. Potem so nas vkrkali na ladjo.«

Alfons Heilmann

»Star sem dvaindvajset let. Bil sem desetar, prostovoljec v afriškem korpusu. Bitke v Libiji, Egiptu, vrnitev v Libijo, ujetništvo v Tuniziji. Najprej pod Angleži, potem v rokah golistov, nazadnje Američani. Angleži so bili vojaki kot mi. Korektni. Američani pa niso bili vojaki. Nemarni. Anglež je obljubil in držal besedo. Američan pa ne. Zasliševali so nas. To ni imelo smisla. Bili smo poražena vojska in nismo nič vedeli, kaj se dogaja v Nemčiji ali pa na vzhodni fronti. Neki tip je govoril o razpoustavi protiletalske obrambe v svojem mestu Hamburgu. Mi smo vsi držali lepo skupaj. Tovariši so rekli:

„Moramo se ga znebiti.“

Pri naslednjem raportu smo javili „odšel“.

V Oranu so nas vkrkali na ladjo.«

Horst L.

»Bilo mi je štiriindvajset let. Bil sem podporočnik, prostovoljec v afriškem korpusu. Moram povedati, da je bil moj oče lovec v Dar es-Salamu in da sem zmeraj sanjal o Afriki. Ujeli so me v Enfidavillu. Angleži sploh niso bili več kos toliko ujetnikom. Nobene hrane, nobene organizacije, nobenih zasliševanj. Nazadnje pridejo Američani, vkrcao se na ladjo za v Ameriko. Na ladji je bilo nekaj takih, ki bi najrajši skočili čez krov in splavali v Španijo... Pa niso. Morala je bila nedotaknjena. Če bi si namreč kdo upal malodušno govoriti, bi ga premlatili.«

Willibald Bergmann

»Bili smo mladi, afriški korpus je bil elitni korpus. Veste, niso te sprejeli vanj, če si bil v civilu samo tri dni v ječi. Nekega dne so nas preiskali. Nagi smo stali na krovu. Med svojimi rečmi sem imel žepni nožiček, spomin od prijateljice, in sem prosil ameriškega stražarja, ki ga je našel, naj mi ga vrne.

Odgovoril mi je:

„Nag Nemec je bolj nevaren kot sto Italijanov!“

Res smo se dobro držali. Bili smo kot eden.«

Kaj so ti ljudje iz afriškega korpusa mislili o Ameriki?

Najprej o svojem porazu.

Največji dunajski časopis, *Wiener Volkszeitung*, je 27. novembra 1942 zapisal:

»Zmagovite ameriške čete — reve, ki so si z zlatom kupile Afriko.«

Lokalanzeiger iz Berlina je isti dan zapisal:

»Američani si niso dobili zmage v boju, ampak s kupčijo. Veliko ameriških vojakov sploh ni imelo puške, ko so se izkrcali v Afriki; namesto pušk so nosili mošnje, polne dolarjev v zlatu.«

O Ameriki pa:

Ostdeutsche Beobacher novembra 1942.

»Ni zmeraj lahko razumeti mentalitete Američanov. Samo popolno pomanjkanje civilizacije, ki je značilno za Ameriko, nam jo lahko razloži. In nazadnje *Hamburger Fremdenblatt*:

»Ameriška produkcija je daleč od tega, s čimer se baha Roosevelt, orodje v rokah Židov. Zavedati se moramo, da Amerika danes ne zna več postavljati nebotičnikov, samo živeti še zna razuzdano v njih... Ameriške tovarne so samo še prostori za politične sestanke, ameriška vojaška taborišča pa kraji, kjer se fantje in dekleta lahko skupaj zabavajo...«

Horst L.

»New Yorka sploh nisem videl. Prišli smo ponoči, dobro zastraženi, stražili so nas prestrašeni, nezaupljivi tipi, ki so nas hitro spravili na vlake. Ob svitanju smo se začeli razgledovati. Najbolj me je takoj presenetilo nekaj, o čemer sem najprej mislil, da so avtomobilske tovarne. Govorili smo si: kako nenavadno, koliko avtomobilskih tovarn pa imajo tukaj. V resnici pa so bila le parkirišča pred tovarnami. Česa takega še nismo videli. Kakšne trume avtomobilov na parkiriščih...«

Willibald Bergmann

»Prihod v New York. Ah, kako mogočno. Nebotičniki! Izkrcali so nas skoraj pred Manhattanom. Gledali smo... Pa ne dolgo, ker je takoj prišla na vrsto dezinfekcija. Z belim praškom, ki pomori bolhe, z diditijem. To je bilo novo za nas. In pobrite glave. Prijatelj zraven mene se je razburil, ker mu je neki črnc natresel preveč praška. Znašel se je s kljukastim križem vbritim v košate črne lase. Potem pa velik dogodek: tople prhe, veliko milo za vsakega, kopalna brisača, po vseh teh tednih umazanije in prahu...«

Alfons Heilmann

»Pristali smo v New Yorku. Gledali smo kip svobode. Potem smo odšli v Ohio. S kamioni. Razdalje so bile velikanske. A smo bili navajeni, še iz Afrike.«

Horst L.

»Vlak je vozil noč in dan. Ko smo se ustavili na neki postaji, so nas ljudje ogledovali kot živali v živalskem vrtu. Nekateri so nam metali bonbone in cigarete, drugi so nam z rokami kazali, da bi nam najrajši prerezali vrat.

Nazadnje smo prišli v širno deželo, ravno, zelo toplo, to je bil Teksas. Izstopili smo: prišli smo v taborišče Mexia, 150 km od Dallasa.«

»Jaz sem prišel v taborišče Sheridan blizu Springfielda v Illinoisu. Najprej me je presenetilo, ker so se stražarji kratkočasili s tem, da so pljuvali na Jude. Neverjetno. Huje kot v Nemčiji. Neki stražar je vselej, ko je videl, da gre zunaj mimo Jud, pol ure klet in stiskal puško. Rekel sem prijatelju: ‚Človek bi rekel, da je Streicher!‘«

Werner Baecker

»Star sem bil petindvajset let. Bil sem narednik v afriškem korpusu. Narednik. Ko sem prišel v taborišče Roswell v Novi Mehiki, sem bil najbolj presenečen, ker so imeli sladoled. Potice. Hrano. Organizacijo. Tekočo vodo, toplo in mrzlo. Centralno kurjavo. Prostore...«

Vse to so prve reakcije. Pri skoraj vseh vojakih in oficirjih afriškega korpusa so bile enake. Nemški protinacist Heinz Pächter, ki je emigriral 1933, je bil politični begunec v Združenih državah. Po njegovem je ta prvi stik z Združenimi državami deloval na Nemce, vendar ne v tistem smislu, kakor so si zamišljali Američani.

Heinz Pächter

»Ujetniki so takoj pomislili, da je to znamenje slabosti. Niso jih prevažali v živinskih vagonih, dobivali so bel kruh, tisti beli ameriški kruh, ki so mu rekli ‚potica‘. Prišli so iz dežele, kjer so imeli samo črn kruh, komis. In tako so si mislili: če nam dajete tak kruh, bi nas radi pomehkužili, pokvarili. Če tako lepo ravnate z nami, potem se bojite, da boste zgubili vojno.«

Že takrat ameriški tisk ni odobral belega kruha:

Philadelphia Daily News z dne 14. junija 1943 se zgraža:

»Japonci menda samo zaničujejo sovražnika, ki dostojno ravna z njimi. Tudi nacisti mislijo, da je znamenje ‚ameriške degeneracije‘, če so njihovi ječarji ‚mehki‘.«

Atlantic Monthly piše:

»Neki ujetnik iz afriškega korpusa je dejal tolmaču, da so Američani lahko srečni, ker dajejo Nemcem najboljšo hrano in najlepše barake. ‚Ko bo namreč Nemčija zmagala,‘ je rekel, ‚bo vsaj ena dobra točka za vas!‘ Če spoštljivo ravnamo z njimi, sprejmejo to brez najmanjšega presenečenja. Zanje je popolnoma naravno, da pomehkuženi Američani takole sprejemajo ‚raso herojev‘.«

Vendar so bila glede tega navodila ameriške vlade zelo stroga in zelo natančna. Za dokaz naj navedemo uradno noto, ki so jo na široko objavljali, tudi v francoščini, na primer v Ameriškem tedenskem biltenu (poslaništvo Združenih držav Amerike, Tanger, 16. septembra 1943):

»Vsi oficirji in nemški vojaki živijo, seveda materialno in za bodečo žico, ravno tako dobro kot ameriški oficirji zunaj.

Vojska se ne ravna po tej politiki iz sentimentalnosti in dobrosrčnosti, ampak se le natančno drži klavzul ženevske konvencije, ki jo je leta 1929 podpisala tudi naša vlada kot večina drugih vlad po svetu, med njimi tudi Nemčija. V prejšnjih vojnah so morali ujetniki prestajati vse vrste okrutnosti in pomanjkanja. Zato so države

poskusile v mirnih dneh v letu 1929 sestaviti podrobne in popolne zakone, da bi z njimi v prihodnjih vojnah zavarovali ujetnike.

Glavno načelo je zajeto v jasnem pravilu: ‚Ravnajte s sovražnikovimi ujetniki tako, kot bi radi, da bi sovražnik ravnal z vašimi.‘

Zato so sovražnikovi ujetniki, ki so v naših rokah, deležni natančno take hrane, nege in bivališč kakor ameriške čete.«

Carl Amery

»Star sem bil enaindvajset let. Vojak, ujet z afriškim korpusom v Tuniziji. Ko sem prišel v taborišče Hood v Teksasu, me je najbolj presenetilo, da je v afriškem korpusu na splošno vladalo ugodno ozračje za naciste v taboriščih. Afriški korpus je bil disciplinirana sila, kjer so vsi ubogali kot en sam. Kot vse drugo so Američani skrbno spoštovali tudi ženevsko konvencijo in dovolili, da se je med ujetniki takoj razvila vzporedna hierarhija. Pri oficirjih nacistični višji oficirji, pri nas višji desetarji. Takoj je spet zaživela nemška disciplina z vsemi svojimi povelji, kričanjem, tuljenjem. S fanatičnimi nacisti je politika takoj prišla v ospredje.«

Werner Baecker

»Moja naloga je bila po jedi podajati pregled novic. Nekega večera sem rekel, da so se Američani izkricali na Siciliji. Nastala je mučna tišina. Pozneje je prišel k meni mlad pripravnik. Še zmeraj vidim ta prizor, kakor da se je zgodil pred eno uro. Rekel mi je: ‚Se zavedate, da ste izdajalec?‘ Razjezil sem se in rekel: ‚Zakaj...?‘ — ‚Ker dajete neresnične informacije.‘ Takoj sem prenehal brati časopise in potem so oni prenašali informacije. Saj vemo, kakšne; recimo: novo zavzetje Stalingrada, izkrncanje v Londonu, itd.«

Carl Amery

»Za terorizem je življenje v taborišču kot nalašč. Živiš v baraki skupaj s petdesetimi ljudmi. Saj poznate komandose?«

Hans Werner Richter jih je dobro spoznal, te komandose.

*

Pomlad 1944. Američani, Angleži in Francozi se bijejo pred Cassinom. Italija je kapitulirala, potem napovedala vojno Nemčiji. Nemci se še zmeraj bojujejo kot Nemci, vendar po četah morala ni več čisto ista. Na fronto grejo dostikrat s klici: »Na svidenje v Kanadi.« Disciplina je postala okrutna. Na begunce streljajo. Želja po predaji se takoj konča z obešenjem na prvo drevo. V nekem jarku v hribih Monte Cassina čaka mlad korporal. Ime mu je Hans Werner Richter, pozneje je postal eden največjih poveljnih nemških pisateljev.

V knjigi *Premaganci* se predstavi z imenom Gühler:

Napredujejo ...

— Zjutraj bojo tukaj.

— In če pomisliš, da je samo peščici ljudi naloženo, da se spopademo z njimi.

Vse je potihnilo. Človek bi znorel. Daleč spodaj v dolini se oglasi ropot voza.

— Amerika ... zašepeta Gühler.

— Kaj misliš s tem, Amerika?

— Svobodna dežela.

Hans Werner Richter je bil od začetka tridesetih let član nemške komunistične partije.

»Star sem bil dvajset let, bil sem funkcionar komunistične partije na Pomorjanskem. Potem so me izključili zaradi trockizma.

Odšel sem v Pariz. Novembra 1933. V Parizu se je vse slabo izteklo. Primanjkovalo nam je stikov, nismo imeli denarja, bilo je žalostno. Rajši bi se vrnil v Nemčijo. A sem se vrnil v glavnem zato, da bi nadaljeval boj v svoji domovini. Bil sem prepričan, da se je treba boriti znotraj in ne zunaj. Proti Hitlerju se je bilo treba boriti v sami Nemčiji. Živel sem na pol v ilegalni v Berlinu. Gestapo me je dvakrat aretiral, ker sem imel stike z emigranti na Švedskem. A mi niso mogli nič dokazati; spustili so me z resnim opozorilom. A smo bili zmeraj bolj izolirani in zmeraj bolj so nas nadzorovali. Potem so me mobilizirali. V vermahtu so nas vsaj pustili na miru«

Premaganci

Gühler-Richter je že nekaj tednov v jarku pod tarčo strašnih granat. Potem tišina in Nemci zaslišijo, kako se Američani približujejo.

»Zaslišali smo korake. Nekaj kamnov se je zatrkljalo, potem glasovi, pa spet koraki.

— Tukaj so, je rekel Gühler.

— Gremo! je dihnil Maeder. Iz jarka in v boj.

Pobral je čelado in zgrabil avtomat.

— Vdajmo se, je rekel Gühler, naslonjen na stegnjeno Maederjevo roko.

— Če nas zaslišijo, bojo vrgli granate! je rekel Pöhler.

— Kdo zna angleško? je vprašal Grundmann.

— Morali bi jih poklicati, je rekel Gühler.

Prisluhnili so. Še zmeraj so slišali korake in glasove.

— Angleži so, je po tihem rekel Grundmann.

— Kako se reče: ne streljajte? je vprašal Pöhler.

— No shoot, je odgovoril Grundmann.

Gühler ga je pogledal in nato rahlo dregnil.

— Daj, je rekel, pokliči jih!

No shoot! je zavpil Grundmann. Šibko, žalostno. Takoj glasovi, koraki se ustavijo.

— Kameradi! Nazadnje je le prišel odgovor, v nemščini.

— Ja! so odgovorili vsi v en glas.«

Spomladi 1944 je bila za premagana, demobilizirane, izmučene nemške vojske predaja več kot olajšanje. Tole je bil resnični krik radosti, ki ga Gühler-Richter ni mogel zadržati v sebi, ko je bil lepo na varnem, na drugi strani linij, pri Američanih:

»Nazadnje smo le svobodni! Ujetniki, pa vendar svobodni!

— Ne razumem.

— Ušli smo stroju, umazanemu stroju za pobijanje!

— In prišli v drugega.

— Ne, je rekel Gühler. Nikoli! Na oni strani bomo živeli svoje osebno življenje, pa čeprav za bodečo žico.

— Optimist si, je rekel Grundmann.«

Hans Werner Richter

»Moja podoba, naša podoba o Ameriki je bila precej meglena. Jasno, svobodna dežela, demokratična. Vendar podoba sploh ni ustrezala resnici.«

Premaganci

»Amerika, je zamrmral Grundmann.

Gühler ni rekel nič. Gledal je prazno, monotono pokrajino, ki se je raztezala v daljavo.

Stali smo na krovu, stisnjeni, v vrsti po številki okrog vratu, zmrznjeni v jutranjem vetru. Vendar so vsi gledali ravno široko pokrajino, ki se jim je zdela neskončna, skrivnostna.

— Zdaj pa, nacisti, se podelam na vas, je rekel Buchwald.«

Hans Werner Richter

»Na ladji je bil letalec, ki se je pisal Pips, zelo prijazen, zelo mlad. Pred vsemi je kričal ‚vojna je zgubljena‘ in zbijal šale na Hitlerjev račun. Važna podrobnost. Potem smo prišli v taborišče Ellis v Illincisu. Veliko taborišče. Tri tisoč ujetnikov.«

Premaganci

»Pred vrati v taborišče so jih prešteli ameriški oficirji. Drug za drugim so v koloni vstopili.

Ujetniki iz taborišča so se stiskali na ozkem pločniku ob cesti in jih gledali. Vsi so nosili enake suknjiče in enake modre kape, ki so bile v temi podobne kapucam. Nobene dobrodošlice, nihče ni pokazal veselja, nobenih klicev, nič. Zid.

— Dezerterji!

Beseda je zazvenela Gühlerju v ušesih. Presenečen je pogledal sovražne obraze in ni odgovoril. Iz molčečega zidu je dihala grožnja. Stopili so hitreje.

— Izdajalci! Dezerterji! Banditi! Žaljivke so žvižgale po zraku.

— Prismojeni so! je rekel Buchwald, ki je hodil ob Gühlerju.

— Vsi iz afriškega korpusa, je rekel Pips za njim.

— Od kod si ti?

— Iz Italije.

— Dezerterji, pa ja! Vam bomo že pokazali!

— Drži gobec! mu je jezno zabrusil Pips.

Obdajal jih je temačen, mrzel, sovražen zid, ki je izdihaval sovraštvo.

— Kaj to pomeni? je vprašal Grundmann.

— Imajo nas za dezerterje, je odgovoril Gühler.

Šli so naprej, utrujeni, skrušeni, apatični. Ob velikih silhuetah v modrih suknjičih so bili kot zlatokoteni berači.

— Dezerterji! Banditi! Izdajalci!

— Lep sprejem! je rekel Buchwald.

Tukaj so sami nacisti.«

HANS WERNER RICHTER

»Še isti večer smo spoznali tako imenovani lager-gestapo, taboriščni gestapo.«

Premaganci

»Vstopili so. Bikovski vratovi, široka ramena, ledene oči. Z odpetimi plašči, s pestmi v žepih. S težkimi koraki so prihajali v vrsti drug za drugim. V zraku je visela groza. Gühler jo je občutil. Iz strahu je hitreje dihal. Naenkrat ga je zazeblo, močno zazeblo. Preštel jih je. Bilo jih je dvajset.

Pips je sedel na postelji, bled kot smrt, z izbuljenimi očmi je strmel vanje. Stopili so okrog njega.

— Si res rekel, da je za Hitlerja še krogla škoda? je zatulil eden od njih in se skoraj zaletel v Pipsa.

Pips je sklonil glavo in ni odgovoril.

— Si rekel?

— Ne, je zastokal Pips, ne!

— Te bomo že prisilili, da boš povedal po pravici!

Vzdignil je pest in udaril Pipsa naravnost v obraz, da se je opotekel.

— No, kaj pa zdaj?

— Ne, je rekel Pips. Ne!

Spet ga je eden udaril najprej po nosu, potem pa v brado. Pips je zajokal.

— Prasec! je rekel nekdo. Daj mu jih po gobcu! Udarec v glavo, da se je Pips zvalil na posteljo.

— Si rekel, da je za Hitlerja še krogla škoda? je zakričal drugi.

Pips ni odgovoril. Kri mu je tekla po nosu in po bradi.

— Kaj to pomeni? je posegel vmes Gühler.

V trenutku so se divjaki obrnili.

— Če ne boš tiho, bomo še tebe, fant!

Medtem so že vsi topli Pipsa. Slišali smo, kako je tulil.

— Pusti me, da ga mahnem, je rekel eden od njih, že dolgo nisem imel take priložnosti.

Naredili so mu prostor. Imel je ameriško pest. Vzignil je roko, mahnil Pipsa, da se je zgrudil. Vselej, ko je padel, so ga vzdignili in ga naprej topli. Kri mu je curljala po obrazu. Glava mu je brez življenja visela na prsni in se pri vsakem udarcu zavrtela, kakor da ni pritrjena na telo. Mahali so vsi, drug za drugim. Nazadnje so ga pograbili in vrgli po tleh.

— Končajmo! je zatulil eden od divjakov in ga brcnil.

— Dovolj je, je rekel tisti, ki je prvi spregovoril. Zgrabil je Pipsa za noge in ga odvlekel iz barake. Uboga krvaveča glava mu je odskakovala od tal.

— Spadata skupaj? je zdaj vprašal eden od njih Gühlerja, ko so ga obstopili.

Imel je velik ploščat obraz in oči brez vsakršnega izraza. Gühler ga je gledal, ne da bi kaj rekel.

— Vsi boste prišli na vrsto! Vse bomo prečesali! Vrata so se zaloputnila. Gühler je sedel na posteljo in se zastrmel v prazno. Zeblo ga je. V zraku je čutil grozo, sovraštvo, kri, tesnobo. Na tleh pri nogah so se sušile velike kaplje krvi. Ni se premaknil. „Koncentracijsko taborišče,“ je pomislil. „Pravo koncentracijsko taborišče.“ — Človek bi ponorel, je rekel. Vendar ne razumejo. Nikoli ne bojo razumeli.«

*

Jeseni 1944 je bilo v 55 glavnih in 511 priključenih taboriščih v Združenih državah 306 856 nemških ujetnikov (in 569 Japoncev, ki so bili vsi zaprti v taborišču McCoy v Wisconsinu).

Tristo tisoč nemških ujetnikov in tisto, kar je prišlo v tisk o tem, kaj se dogaja v njihovih taboriščih, je začelo zanimati ameriško javnost.

Novembra 1944 je novinar James Powers, eden najboljših ameriških specialistov za zunanjo politiko v reviji *Atlantic Monthly*, podal situacijo:

»Nemški vojni ujetniki so problem, ki ga vojska Združenih držav še ni rešila. Rešitev zahteva več kot samo hiter psihološki test — na to pa se spozna le malo ameriških oficirjev, ki naj bi skrbeli za taborišča. Zahteva tudi precejšnje razume-

vanje sodobne zgodovine. Ti ljudje namreč niso podobni vojnim ujetnikom, ki smo jih imeli do zdaj. Premlel jih je mlin nacistične vzgoje in iztisnil iz njih večino principov, ki predstavljajo bistvo naše civilizacije.

Večina nemških ujetnikov nas do skrajnosti zaničuje. Aroganco spremlja še absolutna vera v končni triumf nacističnih načel — če ne v tej vojni, pa gotovo v naslednji. Neki nemški podoficir je recimo v taborišču zmagoslavno izjavljal pred stražo, ki je razumela nemško, da ne bomo nikoli premagali Nemčije, ker smo imeli prvi dan v Normandiji 70 000 mrtvih. Naše izgube pa so bile v resnici zelo majhne. A bi bilo nesmiselno, da bi mu poskušali kaj dopovedati: on tako ve in pika! Skupina Nemcev pod njegovo komando ga je vročično poslušala. ‚Zapomnite si,‘ je tulil nekega dne podoficir svojim tovarišem, ‚da ste še zmeraj v nemški vojski in da je vaša edina naloga, da se borite za Nemčijo‘. To neomajno vedenje nemških ujetnikov je spodbujala skrivna policija, ki jo je ponavadi upravljal ujetnik, ki je že služil pri gestapu.

Tole je, kar priznajmo, zelo trd oreh, ki ga bomo težko strli.«

»It's a hard nut to crack . . .« je napisal James Powers. In malo naprej dodal:

»Taki so torej Hitlerjevi nadljudje v svetu, ki se jim ga je tukaj posrečilo ustvariti. Čakajo na dan zmage, zmage, ki je neizogibna, kakor jih je naučila njihova doktrina. Medtem ko čakajo, samo prezirajo našo mehkobo. ‚Nori ste, če mislite, da si lahko pridobite našo naklonjenost z dobro hrano in udobjem‘, je pljunil star vermahtovec stražarju v taborišču v Michiganu. Videli boste, da bi imel prav, če se ne bi ameriška vojska in javnost zbudili in se zavedeli nekaterih stvari.

Na drugi strani oceana se naši vojaki borijo, da bi zlomili primež, v katerem ti ljudje in njihovi pajdaši držijo v ujetništvu cel kontinent s tristo milijoni ljudi. Primež, vzdrževan z okrutnostjo, ki presega vse, kar si civiliziran duh lahko zamišlja.

‚Ni naša naloga, da spremenimo tem tipom nazore. Naša naloga je samo, da jih stražimo,‘ je rekel neki ameriški oficir, ki niti nemško ni znal.

Ta opazka je precej podobna pripombi nekega ameriškega oficirja v Italiji, ki je prejšnjo pomlad zavrnil obtožbo, češ da pusti fašističnim funkcionarjem, da delujejo:

‚Nismo tukaj, da bi se borili proti fašistom. Tukaj smo, da premagamo sovražnika!‘

Črtomir Šinkovec

Zemlja

*Od vseh preprostih besed,
od vseh preprostih imen,
meni najlepše zveni:
zemlja.*

*Vsa mi diši po trpljenju
in znoju,
vsa mi diši
po tisočletnem opoju
ljubezni in tople krvi.*

*Vse, vse velja nji:
še v ljubljene žene objemu
njen sem samo,
v brbljavi besedi otroka
slišim le njo
in v vetru, ki v belih se brezah igra,
ona šumi mi mehko . . .*

*O, zemlja: žena in dete,
ljubezen in jaz
smo v tvojem imenu doma!*

Dr. Tone Zorn

Hanns Haas in koroški Slovenci

V nasprotju z uradno avstrijsko politiko do slovenskega vprašanja na Koroškem, je zlasti med mlado generacijo avstrijskih znanstvenikov vidna vrsta delavcev, ki aktivno posegajo v razpravo o preteklem in sedanjem položaju slovenske koroške skupnosti.

Med njimi še zlasti izstopa Hanns Haas, asistent salzburske univerze. Med njegovimi razpravami smo odbrali pet, ki so nastale po letu 1972 in ki jih je še posebej pogojil takratni nastop koroškega nemškega nacionalizma proti dvojezičnim krajevnim napisom. Vsebinski razpon razprav zajema čas od pričetka nasilne garmanizacije na Koroškem v preteklem stoletju pa do današnjega dne.

Že v prvi razpravi Haas opozarja na vrsto nemškonacionalnih mitov, nanašajočih se na koroško plebiscitno dogajanje. Ob tem velja omeniti, da njegova podoba potrjuje ugotovitve slovenske znanosti, poudariti pa velja še to, da Haas v razpravah uporablja tudi slovensko literaturo, dejstvo, ki je v Avstriji dokaj osamljeno.

V nasprotju s koroško nacionalistično tradicijo, ki ob desetem oktobru, dnevu plebiscita, vsako leto znova praznuje zmagoviti predplebiscitni boj s Slovenci in Jugoslovani, Haas ruši tudi ta mit ter opozarja na vojaški debakel nemških Korošcev leta 1919. V nasprotju s koroško tradicijo ob tem kaže na odločilen (in za nas usoden) poseg Američana Shermana Milesa v takratno koroško dogajanje ter vplivnost tega posega na prihodnjo usodo južnokoroškega prostora.

Med dejavniki, ki so vplivali na izid plebiscita Haas še posebej poudarja dejstvo, da pri plebiscitu ni bilo odločilno nacionalno, ampak socialno načelo; saj so bili prizadeti postavljeni pred izbor izreči se za republiko ali monarhijo, se pravi za »argument, ki so se ga posluževali (avstrijski) socialisti in ki je bil za mnoge Slovence odločilen«. Med presojo plebiscitnih rezultatov Haas še posebej opozarja, da sta okraja Rožek in Pliberk glasovala večinsko za Jugoslavijo, enako pa tudi prostor južno od Drave. Ob »ideologiji obrambnih bojov«, ki jo še zlasti goje koroški nemški nacionalisti, Haas podčrtuje, da je bila ta ideologija vedno v znamenju konkretne protislovenske politike in je, kadar so bile možnosti, segala tudi preko koroških meja (tako so na primer koroški nacisti leta 1940 postavili zahtevo po Mežiški dolini ter jeseniškem trikotu), postavljala pa je tudi vprašljivost obstoja slovenske manjšine. Poudarja tudi, da stoji za zdajšnjim koroškim »prastrahom« politični

cilji ter podčrtuje, da se prastrah »razultira iz slabe vesti, ki spremljajo germanizacijska prizadevanja (koroškega nacionalizma)«.¹

Prav Haasu gre zasluga, da je pri obdelavi plebiscitnega obdobja pritegnil vrsto virov, ki potrjujejo siceršnje ugotovitve slovenskega zgodovinopisja. Ko govori o družbenem vrenju v tem času opozarja, da reakcionarne sile v tem obdobju niso nastopale samo proti Slovencem, ampak tudi proti »duhu družbenih reform v lastni deželi«. V ta okvir Haas vključuje »koroške obrambne boje« ter jim kot trajen »uspeh« pripisuje dejstvo, da je z njimi reakcionarnim silam uspelo odvrniti socialnorevolucionarne sile od njihovega cilja, ter jih z »apelom na nacionalizem in vojaštvo znova postaviti v službe starega reda«.

Še posebej pa Haas razpravlja o takratni in prihodnji vlogi avstrijsko-nemške socialne demokracije na Koroškem, ter prihaja do vrste ugotovitev, ki v marsičem pojasnjujejo zdajšnje nemško-nacionalno nastopanje koroške podružnice Socialistične stranke Avstrije. Opozarja, da je po prvi svetovni vojni socialnodemokratska politika o narodnostnem vprašanju odpovedala, za koroško filialo te stranke pa dodaja, da ta ni le odobrila boja (za nemško Koroško), ampak se tudi intenzivno udeleževala takratne nemškonacionalne propagande. Prav to pa je tisto dejstvo, ki je omogočilo avstrijsko plebiscitno zmago, nasprotno pa na slovenski strani nemška stranka ni imela resnejše konkurence (mišljena je Jugoslovanska socialno demokratska stranka). Haas ugotavlja, da je pri tem koroška socialna demokracija »objektivno izkoristila majhno razvojno stopnjo narodne zavesti slovenskega delavstva«. Potem, ko to ugotovitev nadrobneje opredeli, posebej podčrta, da »plebiscitna zmaga ni (bila) uspeh nacionalističnega (nemškega) meščanstva, ampak nemško usmerjene leve«. In ko analizira odnos socialne demokracije do koroškega slovenstva v desetletju pred prvo svetovno vojno, ugotavlja, da je ta stranka v tem času prispevala k »zacementiranju nizke ... narodne zavesti koroških Slovencev« (bolje rečeno slovenskega koroškega delavca).

Ko se dotika poplebiscitnega obdobja Haas opozarja obljub, ki so jih dajale koroško-nemške oblasti Slovencem pred plebiscitom. Tu podčrtuje, da ni bila takratni deželni vladi nič bolj tuje kot misel na enakopravnost Slovencev; še več koroške oblasti so sedaj nastopile proti Slovencem ter z jasno začrtano akcijo udarile po slovenski inteligenci, kot oviri pri asimilaciji slovenske manjšine (spomnimo se, da se je podobno obnašal tudi nacistični okupator na zasedenih delih Slovenije leta 1941!).

Ko se dotika poplebiscitnega obdobja Haas opozarja na praznost obljub, ki so jih dajale koroško-nemške oblasti Slovencem pred plebiscitom. Tu podčrtuje, da ni bila taktičnimi preudarki. Izhajajoč iz teh preudarkov se je stranka tudi zavzemala za določeno pomiritev na »narodnostnopolitičnem« področju, da bi na ta način oslabilila nemški nacionalizem (ki se je sedaj pričel obračati tudi proti socialni demokraciji). Iz tega gledišča je treba po Haasu tudi vrednotiti znani, a neuresničeni predlog koroških socialnih demokratov leta 1926 o uveljavitvi posebne kulturne avtonomije za slovensko koroško skupnost. Značilno je, da je Anton Falle, eden vodilnih koroških socialnih demokratov slovenskega rodu v tem času cenil število Korošcev slovenskega jezika »na okrog 80 000«, poudarjal pa je tudi, da ljudska štetja ne dajejo resnične narodnostne podobe dežele. Omenimo naj še Fallejevo oceno predloga kulturne avtonomije: »Zakon (sprejetje zakona o kulturni avtonomiji) bi imel velik politični, toda nobenega bistvenega pomena«. Haas ob tej praznosti primerljivo z julija leta 1976 sprejetim zakonom o narodnostnih skupnostih dodaja: »Zakon

o narodnostnih skupnostih leta 1926!« ter s tem kaže tudi na praznost lanskoletnega zakona!

Ko analizira predlog zakona o kulturni avtonomiji, Haas poudarja, da je bila v tem času za socialne demokrate asimilacije slovenske skupnosti perspektiva prihodnosti. Razredni značaj narodnega zatiranja je stranka sicer priznavala, vendar le do tiste mere, do katere je bilo meščansko nasilje usmerjeno ob Slovencih tudi proti socialni demokraciji. Nikakor pa ni stranka priznavala, da je bilo nemško govoreče delavstvo, skupaj s svojimi organizacijami, vseskozi na strani vladajočih. Priznanje strukturnih vzrokov za narodnostno zatiranje bi tako istočasno pomenilo uvedbo narodne enakopravnosti Slovencev ter podpiranje njihove narodne identifikacije. Zanimiva je tudi pripomba, da je bila »nemška« usmerjenost socialne demokracije po nastopu nacizma brez pomena, saj nacisti po prevzemu oblasti niso delali nobene razlike med »rdečimi« (se pravi socialnimi demokrati) in Slovenci... Omenja, da je solidarnost obojih v boju proti nemškemu fašizmu veljala tudi po drugi svetovni vojni, vendar pa je v socialistični stranki kmalu prevladala oportunistična smer, ki je že po prvi svetovni vojni preprečila demokratično narodnostno politiko. Haas dalje opozarja, da je integracija znatnega dela nekdanjih nacistov v socialistično stranko bistveno prispevala k temu, da se sedaj na Koroškem ne morejo odločiti niti o enakopravnem upoštevanju Slovencev v kulturnem življenju dežele. Rezultat je dejstvo, da je koroška socialna demokracija postala znova nemško pogojena ter včasih »na svojo roko ali iz volivnotaktičnih preudarkov« celo vodi nemško nacionalno politiko. V nadaljevanju Haas omenja cvetenje neonacizma na Koroškem ter se ob tem sprašuje, ali niso socialisti kot »porodničarji (neonacizma) svoji lastni grobarji?«, kajti nauk, da protislovenska politika pripravlja tla za nastop protidemokratičnih gibanj tudi proti socialistom, se lahko znova uresniči v trenutku, ko se bodo te sile čutile dovolj močne ter imevale svojega prihodnjega nasprotnika (se pravi socialiste) z njihovim pravim imenom...²

Ko se Haas dotika že omenjenega nasilnega odstranjevanja dvojezičnih krajevnih napisov pred petimi leti, meni, da je imel ta akt tudi pozitivno plat, saj je z njim koroško vprašanje našlo pozitiven odmev med avstrijskimi demokratičnimi krogi. Ko govori o avstrijski literaturi, nanašajoči se na slovensko koroško vprašanje v preteklosti, ugotavlja, da avstrijsko zgodovinopisje kaže vse do danes »presenečujočo mero distance do tega problema« nasprotno pa del pravne literature (tu ima v mislih spise Theodorja Veiterja) široko zapolnjuje vrzel na področju socioloških in zgodovinskih del. Ko pretresa zadevno literaturo, Haas obsežneje spregovori tudi o Kardeljevem Razvoju slovenskega narodnega vprašanja ter opozarja na Kardeljev prispevek k interpretaciji vprašanja formiranja narodnosti. Na podlagi slovenske literature opozarja na kontinuiteto protislovenske politike na Koroškem tako v preteklosti kot v današnjem času. Ponovno omenja apetite koroških nacistov do dela slovenskega jugoslovanskega prostora ter njihovo uresničenje leta 1941. Tu Haas piše, da to ni »le žalostno poglavje koroške, ampak (tudi) avstrijske zgodovine«, dejstvo, »da so se sedaj koroški nacisti posebej odlikovali pri ponemčevanju Gorenjske«. Posledica te politike — nadaljuje — (upoštevajoč pri tem celoto »nemške jugoslovanske politike«) pa bi ne smeli nositi le po koncu vojne pregnani folksdojčerji, ampak tudi avstrijska država...« Ko Haas govori o kontinuiteti protislovenske politike na Koroškem se posebej ustavlja ob tako imenovanem »vindišarskem vprašanju«. Tega tudi natančno analizira in ugotavlja, da so (v političnem smislu) »Windische« produkt prisiljene raznarodovalne politike. Kontinuiteta protislovenske

politike na Koroškem mu daje tudi naslednji nauk: skrb za tlačene evropske narode (med nje šteje koroške Slovence) je tudi skrb za »našo lastno svobodo«. Če tega ne storimo, nadaljuje, »bo to imelo usodne posledice (tudi) za nadaljnji demokratični napredek naše demokratične ureditve«. Pri tem posebej opozarja na povezanost sil koroškega nemškega nacionalizma z neofašističnimi »skupinami« (pač drugod po Avstriji in Zahodni Nemčiji) ter jim očita, da skušajo »izkoristiti slovensko vprašanje za svoje lastne cilje«.³

Pri obdelavi slovenskega vprašanja se Haas posebej ustavlja ob tistih dejavnikih političnega in gospodarskega značaja, ki pogojujejo germanizacijo ter zavrača trditev, ki je še danes na Koroškem živa, namreč zagotavljanje, da gre pri germanizaciji koroških Slovencev za »naraven proces«. Pri tem opozarja, da protislovensko gibanje na Koroškem staro že skoro 130 let. Ko govori o dejavnikih, ki so v preteklosti vplivali na germanizacijo koroških Slovencev omenja prevladovanje nemškogovorečih zgornjih koroških slojev, ki so si skušali v tem času ohraniti svoje gospodarske prednosti. Potem, ko skicira glavne faktorje, ki so vplivali na germanizacijo koroških Slovencev v času habsburške monarhije, se Haas še posebej ustavlja ob nemškem nacionalizmu v času prve avstrijske republike. Še posebej je tu poučen podatek o prizadevanju koroških nemških nacionalistov za pritek nekoroškega kapitala, namenjenega germanizaciji slovenskega življa. Izdelan je bil celo načrt za ustanovitev posebne »kreditne ustanove namenjene plebiscitnemu ozemlju«, naloga te ustanove pa bi bila nuditi »nemškemu in domovini zvestemu prebivalstvu« (tako imenovanim »vindišarjem«) velikodušno denarno pomoč, pri kateri bi bila soudeležena tudi država!.

Na več mestih Haas spregovori tudi o medvojni raznarodovalni organizaciji, imenovani Kärntner Heimatbund (predhodnik današnjega Kärntner Heimatdiensta). O njej piše, da je v poplebiscitnem času »napredovala v posvetovalni organ« ter »neuradni zunanji urad deželne vlade in političnih strank«. Kot taka je bila koordinator protislovenske politike v deželi. Haas tudi ugotavlja, da je Kärntner Heimatbund v času »ilegalnosti« nacistične stranke (med letoma 1933—1938) stavil svojo celotno organizacijo na razpolago nacistom. Posebej pa pravi, da o kakšni »avstrijski zavesti« med koroškimi nemškimi nacionalisti ne more biti govora, o medvojni javni in zakriti podpori dunajske vlade koroškemu nemškemu nacionalizmu pa ugotavlja, da nemški nacionalci niso imeli vzroka pritoževati se nad Dunajem.)

Vzporedno z manjšinskih vprašanjem Haas proučuje tudi problematiko današnjega avstrijskega nacionalizma in neonacizma. Pri tem opozarja na nezadostno povojno denacifikacijo ter na vrsto organizacij neonacističnega značaja, nastalih kmalu po maju 1945. Drugo izhodišče današnjega neonacizma pa so bili pogoji, ki so omogočili nekdanjim nacijam vstop v politično življenje. Predvsem opozarja, da se je v Avstriji formirala posebna »neofašistična subkultura«, ki je v petdesetih letih našla svoja kristalizacijska jedra na eni strani »vzgajanem meščanskem obmejnem nacionalizmu« ter na drugi v »gojenju tradicije nekdanjih nacistov«. Med obema izhodiščema je po Haasu težko potegniti mejo.

Danes je po Haasovih ugotovitvah delovanje sil avstrijskega fašizma (neonacizma) usmerjeno še zlasti na Koroško. Značilne so tudi povezave teh sil s somišljeniki v Zahodni Nemčiji. Tu Haas natančno analizira protimanjšinsko delovanje današnjega Kärntner Heimatdiensta (ustanovljen leta 1957). Pri tem poudarja, da se Heimatdienst priznava k »nemški« zgodovini Koroške ter zavrača celotno evropsko ureditev po letu 1945 in to v »jasni dikciji, ki poudarja (njegovo) bliznost s tistimi

mednarodnimi fašističnimi združenji« h katerim se prištevajo heimatdienstovski zavezniki. Še zlasti pa naj poudarimo zagotovilo, da je postala Koroška dejansko »znamenje življenjske sile neofašizma« tako v Zahodni Nemčiji kot v Avstriji, pri čemer imajo »rajhovski fašisti znova roko v igri«.⁵

— — —

Povzeli smo le nekaj značilnih misli mladega avstrijskega znanstvenika. Pri nadrobnejšem prikazu bi mogli označiti še vrsto njegovih kritičnih misli in ugotovitev. Med njimi bi vsekakor na prvem mestu omenili opozorilo o vplivnosti obstoječih gospodarsko-strukturnih razmer na Koroškem na obstoj tamkajšnjega neofašizma. Haasov pogled pa gre še širše, saj opozarja, da Koroška ni izjemen primer, ampak se je tudi v vrstah zahodnoevropskih »obmejnih con ... industrijskega imperializma« narodnostni problem »eksploziv«, ki izhaja iz socialne problematike, kot na Irskem, Belgiji, Bretaniji in Korziki. Zlasti za Koroško pa po njegovem velja, da se ob socialnem dvigu in diferenciaciji slovenskega življa »vladajoča koroška (nemška) kasta ter tisti, ki stoje za njo v Zahodni Nemčiji, boje izgubili svoje pozicije«. To pa naj bi bilo tudi vzrok njenega protislovenskega nastopanja.

¹ Kärntner Abwehrkampf — eine Geschichtsfälschung. Neues Forum, Wien, 1972, decembrska številka.

² Der deutschnationale Bumerang. Podnaslov: Slowenen und Sozialdemokraten in der Ersten Republik. Prav tam, 1976, decembrska številka.

³ Kärntner Slowenen — Geschichte als politische Information. Zeitgeschichte, Wien, 1976, zv. 3.

⁴ Ansätze zu einer Strukturanalyse der Kärntner Slowenen in den zwanziger Jahren. Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, Wien, 1977, zv. 2.

⁵ Neofaschismus in Österreich. Die Republik, Wien, 1973 zv. 3.

Modernemu poetu

*Blagor ti, poet,
ki nimaš več dolga,
da bi pel človeku —
srcu iz srca,
da bi pel o tistih,
ki jih glad mori,
da bi pel o onih,
ki se kakor nekdam mi
bore za boljši svet.
Ti so daleč, daleč —
kaj ti mar, poet!*

*Da bi pel o luni —
kdo še poje to,
to je že izpeto,
je v pozabo šlo,
da bi pel o zvezdah —
so preblizu nam,
a ljudje so daleč,
vsak je vse bolj sam.*

*Da bi o ljubezni
pel, ki od ljudi
dalje, dalje, dalje,
dalje vse beži —
ti imaš pred sabo
pač svoj lasten svet —
vsi smo srečni, siti,
ni o čemu pet.*

*Vse je, vse tako
kot le more biti
in zdaj lahko poješ
res samo o riti.
Blagor ti, poet,
ki nimaš več dolga!*

Florjan Laimiš

Za Kurde se bitka nadaljuje

V začetku letošnjega poletja objavljeno obvestilo, da se okoli 40.000 Kurdiv, razseljenih po srednjem in južnem Iraku lahko vrne domov, v hribovite, komaj prehodne kraje Iraka, so v kričečem nasprotju, s podatki, ki jih objavlja kurdski predstavnik pri Združenih narodih Ismet Sherif Vanly, nekdanji evropski predstavnik »Kurdistske demokratične stranke«. Trdi namreč, da iraške oblasti niso razselile le okoli 40.000 upornih gorjancev starodavnega plemena, temveč je moralo zapustiti domove najmanj 300.000 iraških Kurdiv.

Za najnovejšo zgodovino tega velikega, vendar žal zelo neenotnega ljudstva je bil usoden 6. marec leta 1975 ko je bil podpisan dokument o ratifikaciji mejne pogodbe med Iranom in Irakom. S tem je bil verjetno dokončno premagan legendarni kurdski voditelj Mulah Mustafa iz plemena Barzani, imenovan tudi Mulah rdeči, velik bojevnik, ki je polnih 30 let držal v šahu iraško vlado, se bojeval z njo za plodno kurdsko zemljo, na kateri so našli nafto in dokončno izgubil bitko, ki ji je posvetil vse svoje življenje.

S padcem Mustafe Barzanija pa ni zamrl svobodoljubni kurdski duh. Meja z Iranom, kamor so se lahko umikali pred kazenskimi ekspedicijami iraške vlade, je za Kurde zaprta, zato pa je iransko gospodarstvo dobilo dostop do pomembnega pristanišča in sploh do plovne poti za perzijske tankerje po Shatt al Arabu. Razcvet Perzije, predvsem pa krepitev njene vojaške pomoči, je obenem napovedal konec desetletja dolge vojaške pomoči bojevitim Kurdom.

Domovina Kurdiv, tako razkričani Kurdistan, leži med goro Ararat na severu ter reko Tigris na jugu, med jezerom Van v Turčiji in jezerom Rezayeh v Iranu. Na tem ozemlju živi 12 milijonov Kurdiv, vendar so razdeljeni na pet držav: Iran, Irak, Turčijo, Sovjetsko zvezo in Sirijo. Približno šest do osem milijonov Kurdiv živi v vzhodni Turčiji. Čeprav so islamske vere, nimajo s Turki nič skupnega v etničnem in jezikovnem pogledu, govorijo svoj jezik — kurdščino (sodi med indogermanske jezike).

Medtem ko imajo Kurdi v SZ nekaj kulturne avtonomije, ni Turčija še nikoli pomislila, da bi Kurde obravnavala drugače, kakor Turke, vendar odročne gorjance, ki jim ni vredno posvečati večje pozornosti. Vendar, kar 15 % vsega turškega prebivalstva odpade na Kurde. Odkar je Kemal Atatürk začel po I. svetovni

vojni izvajati rigorozno politiko poturčevanja, je uporaba kurdskega jezika v šolah in v javnem življenju prepovedana. Pravtako je prepovedano ime Kurd. Tudi uradno veljajo pripadniki nepriljubljene manjšine kar za »gorjanske Turke«.

Ob vsaki kurdski vstaji v minulih desetletjih v Iraku, so v Turčiji redno razglasili izredno stanje v provincah, naseljenimi s Kurdi. Sedanje izredno stanje velja že več kakor 4 leta, za tujce so ti kraji nedostopni, pa čeprav gre samo za pomoč žrtvam katastrofalnih potresnih sunkov v minulih letih in mesecih na območju jezera Van.

Preden so iraški Kurdi izgubili svoj boj, so bili še precej časa tako naivni, da so verovali v nekakšne ameriške in perzijske interese v Kurdistanu, ter da se bosta ti dve državi zavzeli za njihovo avtonomijo. Ujete aktivne borce so poslali v koncentracijska taborišča, ali pa so jih kar pobesili. Na tisoče kurdskih družin so iraške oblasti preselile na jug, kjer pa to ni bilo mogoče, so začele široko akcijo »arabiziranja« Kurdistan. To je bila, je dejal iraški minister za informacije Tariy Aziz, kazen, ker so Kurdi »zavrnili ponudbo iraškega ljudstva naj se podredijo iraški suverenosti in se integrirajo«. Ker pokorščine ni bilo, so oblasti drugače demonstrirale svojo zamisel o rešitvi kurdskega vprašanja. Po že omenjenem usodnem datumu — marcu 1975, so v Mossulu javno obesili 60 Kurdiv, v jetnišnici Chirib pri Bagdadu pa še 88 borcev bojevitiga naroda. Jeseni lani in letos spomladi so iz Irana izgnali več skupin politično aktivnih Kurdiv v Irak, kjer so jih vse brez razmišljanja postrelili. Ista usoda je doletela 22 Kurdiv, ki so iskali zavetja v Turčiji, vendar jih je Demirelova vlada hladnokrvno vrnila iraškim oblastem.

Prejšnji evropski predstavnik Kurdiv Ismet Sherif Vanly je ocenil iraško politiko razseljevanja Kurdiv kot »kulturni genocid«, kot poboj nekega naroda, ki pa se ni končal tako, kot so računali v Bagdadu. Nasilju so se Kurdi znova uprli, najprej v provincah Mossul in Arbil. Umaknili so se v gorske soteske, kjer se jim je takoj priključilo 6000 gverilcev, imenovanih Pesh-Mergas. Njihove akcije so usmerjene proti iraškim vojaškim enotam, električnim napeljavam in naftovodom. Posebno močno poškodovan je bil naftovod pri Khanayinu. Pri tem se gverilci ne opirajo več samo na kurdske kmete, ki jim dajejo vso možno pomoč, temveč vsebolj računajo s pomočjo od zunaj. Obe najpomembnejši kurdski politični organizaciji »Kurdistanska demokratična stranka« (DPK) in »Kurdistanska rodoljubna unija« sta bili medsebojno sprti, zdaj pa že nekaj časa organizirata skupne akcije proti iraškim oblastem.

Gverilci, Pesh-Mergasi, trdijo, da se bitka v bistvu šele začena, vendar cilj te bitke ni več avtonomija za Kurde v Iraku ali v Turčiji, temveč neodvisna kurdska država, samostojni Kurdistan. Še posebno močne so te tendence pri Kurdi, ki so bili politično najbolj zatirani — pri turških Kurdi. Iz Iraka se glavnina turške gverilske vojske, z njo pa tudi ideologija in goreča želja po neodvisnosti, seli v Turčijo.

Milijoni turških Kurdiv so se v dvajsetih in tridesetih letih ogorčeno bojevali proti turški centralni vladi. Vendar, to je bil boj posameznih šejkov, šejitov, ag in begov, usmerjen v ohranitev njihovih verskih in političnih privilegijev ter v obrambo pred grozečim poturčevanjem kurdskega življa. Vedno znova so posamezni veljaki vodili svoje podložnike v boj proti turškim četam. Vsakokrat so bili Kurdi strahovito potolčeni, računajo, da so v teh spopadih Turki likvidirali najmanj poldrugi milijon Kurdiv. Leta 1938. je tedanji turški notranji minister Djelal Bayar sporočil, da »so bili tolovaži v gorah s silo civilizirani, ker ni bilo druge poti«.

Še danes pripovedujejo kmetje, ki so preživel pokol, kako so Turki ravnali z neoboroženimi gorjanci. »Vojaki so nagnali moške, ženske in otroke na veliko dvorišče. Vse so nato polili z bencinom in zažgali. Nekemu otroku je uspelo zbežati pred plameni. Planil je iz dvorišča, ko pa je zunaj zagledal turške vojake, se je pognal nazaj v ogenj.«

Vrstijo se primeri, drug za drugim, ki pričajo, kako žalostne izkušnje imajo Kurdi, predvsem Barzanijevi privrženci, ki so po letu 1975 zbežali v Iran. Prej so se tja umikali in se vračali, zdaj pa gre za rešitev golega življenja. Vsak razglas o amnestiji zajema tudi pripombo, da ne velja za osebe, ki so se pregrešile zoper iraško zakonodajo. S tem, da niso delali proti zakonom vlade v Bagdadu, se Kurdi ne morejo pohvaliti in se tudi ne mislijo. Še manj upravičeno pa bi pričakovali, da se bodo Kurdi uklonili tistim zahtevam zakonov in odlokov o amnestiji, ki pravijo, da so Kurdi dolžni dati svoj prispevek k razvoju Iraka in njegovemu napredku.

Značilnosti Kurdov kot naroda naj bi izginile. V tej smeri je veliko storila Turčija, v Iraku pa je težišče vsebolj na arabizaciji pripadnikov gorskega nearabskega naroda. Vlada v Bagdadu ponuja 500 dinarjev (okoli 1500 ameriških dolarjev) vsakemu Arabcu, ki se poroči s kurdsko žensko in obratno, toliko dobi tudi moški pripadnik kurdskega plemena, ki se poroči z arabskim dekletom. Kaže, da je zarota proti Kurdom tokrat res dobro pripravljena in koordinirana v vseh državah, v katerih so raztreseni pripadniki tega naroda, razen v SZ. Okoli 80.000 Barzanijevih borcev se je s svojim voditeljem umaknilo na perzijska tla. Ker se niso hoteli vrniti — kaj se je zgodilo z njihovim voditeljem Mulahom Mustafu Barzanijem lahko samo ugibamo — so začeli izvajati nanje vrste pritiska, njihova taborišča pa se iz begunskih vsebolj spreminjajo v koncentracijska taborišča najhujšega slovesa. V taborišču Anzal v bližini Kermanshala so iranski vojaki ubili konec lanskega leta devet Kurdov, nadaljnjih 25 pa so hudo ranili.

Kljub vsemu trpljenju, zatiranju in preganjanju, so bojeviti možje iz Kurdistana le zmagali v eni bitki, propadel je poskus držav, v katerih živijo, da se sredstva javnega obveščanja ne bi več zanimala za ta, žal tako neenoten narod, v vsej svoji zgodovini. S tem so premagali prvo oviro, zločinsko logiko imperialističnega načina pri reševanju nacionalnega vprašanja. Uspela jim je tudi druga akcija, gverilci Pesh-Merga niso več romantični posamični bojovníki za kurdsko stvar, tragedija z dne 6. marca 1975 je združila kurdske organizacije in jim nakazala obrise poti, po kateri utegnejo izposlovati in doseči veliko več, kot pa če posamezni junaki s svojo žrtvijo opozarjajo na svobodoljubne ljudi visoko v gorah Bližnjega vzhoda.

Spoštovani tovariš urednik!

Doživljamo leto jubilejev in prav zato se še bolj ustavljamo ob spominih na našo borbena preteklost. V teh spominih pa me nekaj zelo moti: Pri vsem neizčrpnem bogastvu, ki ga vsebuje naš osvobodilni boj so naša prikazovanja revna po človeški plati. Mladi generaciji bi morali to prikazovanje obogatiti, saj imamo s čim — z resnico tako, kot je bila. Mladi imajo srce in vanj sprejemajo kar sprejemajo. Zato se kot borka nikakor ne morem strinjati z nekaterimi prikazi z naših velikih in malih zaslonov.

Tovariš urednik in vsi, ki ste šli skozi vihar borbe in revolucije — ste kdaj na svoji poti srečali partizanko z make-upom? Zakaj gledamo take v TV serijah in filmih? Jaz za sebe vem, da se mesece nisem videla, kakšna sem in na to tudi mislila nisem. Če pa sem le hotela videti kako izgledam, sem se pogledala v vodo kakršna je pač bila pri roki — mlaka ali studenec. Ogledalo je bilo v partizanih kaj redek rekvizit.

Dalje: Ne zasledim partizanskega tovarištva, tistega pravega, ko smo tudi za mrtvega tovariša šli nekajkrat na juriš in dostikrat imeli pri tem nove izgube, a se ni nikoli zgodilo, da bi ostal na položaju mrtev tovariš.

V filmu gledam partizanski jok. V resnici ga ni bilo. Nikoli nismo operirali s solzami s tem pa še ni rečeno, da smo bili brez čustev. A o tem so govorile samo naše stisnjene pesti.

Gledam, kako se partizan in partizanka poljubljata, kako doživljata ljubezen. Veste, kakšen je bil moj prvi poljub in najbrž ne samo moj: Sklonila sem se k umirajočemu tovarišu, ki si je v trenutku pred smrtjo zaželel doživeti tisto, kar je pravica vseh mladih. Se danes, v tem hipu, ko to pišem čutim tisti trpek, slan priokus njegove krvi in mojih solz, ki so se pomešali v tem predsmrtnem dotiku. In to so edine partizanske solze, ki vem zanje...

Vse kar se dogaja v teh filmih, nanizankah in tako dalje temelji na zunanjih efektih borbe: streljanje, juriši, porazi ali zmage. Nikjer se ne spušča v to, kaj smo doživljali kot psihološka bitja, kaj smo doživljali kot ljudje. Kjer pa je to prikazano, je prikazano medlo, nejasno in včasih neživiljenjsko. Nikjer bistva razlike med borcem za svobodo, kar je bil vsak, ki se je pridružil našemu boju in med revolucionarjem, ki se je zavestno odrekal, žrtvoval svojo osebnost, svojo bit, svoja čustva za jasno vizijo bodočega sveta, ki jo je imel pred sabo kot končni cilj. Radovedna sem, kako bi recimo Rade Končar ocenil »Odpisane«...

Kar zadeva pouk zgodovine v šolah pa toliko: Ves poudarek je samo na letnicah in datumih, na osebnostih, ki so ta dejanja izvajale ga ni. Kdaj se je kaj zgodilo. Kako ni važno. Vprašajte nekoga od mladih, kdo je Žikica Jovanović-Spanac — vsaj to bi po zdravi logiki moral vedeti vsak, ki se uči našo zgodovino — a se jim še sanja ne. Niti kdo je, kaj šele, da bi ga poznali kot osebnost. O tem, koliko narodnih herojev ima Jugoslavija... Da je med njimi samo mladincev, skoraj otrok kar 234 — pojdite v šole in se prepričajte, koliko današnjih mladincev to ve.

Prav tiste vrednote, ki so našo revolucijo visoko dvigovale nad vse druge borbe in revolucije, prav tiste ostajajo zapostavljene. Prosim, naj kdo razmisli o tem.

Fani Okič

Celovška 361, Ljubljana

Milan Apih

Partizanska pesem na Prokrustovi postelji

V letošnji 4. in 5. številki *Borca* je objavil tov. Radoslav Hrovatin članek z naslovom »Partizanska pesem kot posebna zvrst delavske pesmi«, ki pa je v bistvu le ponatis njegovega članka v Slovenskem etnografu iz leta 1961. V njem skuša dokazati, kar je že v naslovu povedano, da je namreč partizanska pesem v bistvu delavska pesem.

Kolikor mi je znano, ni doslej nihče reagiral na tako trditev. Z objavo v *Borcu*, ki ima širši krog bralcev, in ki se verjetno še bolj zanimajo za taka vprašanja, pa je nastala potreba, da se o tem spregovori in stvari postavijo na svoje mesto. To tembolj, ker je bil, kakor izvemo iz opombe št. 1 na koncu Hrovatinovega članka, ta njegov »prikaz« prebran tudi na mednarodnem simpoziju za raziskovanje delavske pesmi v Libicah pri Pragi, kdaj, ne vemo. Partizanska pesem je namreč sestavni del našega narodnoosvobodilnega boja, zato nam ne more biti vseeno, kako se vrednoti, ker se to vrednotenje reflektira tudi nanj.

Postaviti stvari na svoje mesto pa se pravi najprej določiti, kaj partizanska pesem glede na slog in vsebino sploh je — vprašanje, ki se ga Hrovatin dosledno izogiba ali pa ta izraz nedosledno uporablja, kakor bomo videli. Poskusimo ga opredeliti, čeprav je lahko taka opredelitev zgolj konvencionalna.

V ožjem pomenu besede je partizanska pesem — uglasbena ali ne — lahko samo tista, ki je nastala v partizanih oziroma v narodnoosvobodilnem boju in v zvezi z njim tudi zunaj partizanskega ozemlja (ječe, taborišča itd.), in ki posredno ali neposredno poziva v boj zoper okupatorja in fašizem oziroma na nacionalno in socialno osvoboditev. (Na juriš, Hej brigade ipd.) Sem pa moremo šteti tudi take pesmi, ki so nastale že v predvojnem revolucionarnem gibanju in so se med prvimi peele tudi v partizanih (Kosec koso brusi, Bilečanka ipd.) pa tudi tujerodne revolucionarne in bojne pesmi, ki so nastale v enakih ali podobnih pogojih in smo jih kot take že prej prevzeli, prevedli ali prikrojili. (Naglo puške smo zgrabili, Povej, kam greš, črnolaska ipd.)

V širšem pomenu, ki se je pri nas že udomačil, pa menda lahko štejemo med partizanske pesmi vse uporniške in revolucionarne (bolje: revolucijske) pesmi vseh časov in narodov, ki smo jih spoznali in so bodisi v originalni ali spremenjeni obliki spremljale naš boj. Torej tudi Puntarska, pa Marsejeza in tolike ruske, nemške, španske in druge. Pri tem pa seveda mislimo na množične pesmi, ki imajo tudi

svoje napeve, četudi gredo sem nesporno tudi razni samospevi in podobno, kakor tudi, ne nazadnje seveda, vse ustrezne neuglasbene pesniške storitve, ki jih je še največ.

Taka definicija pa še seveda ne zasluži svojega imena, vendar nam za zdaj lahko pomaga kot nekakšno izhodišče za diskusijo. Pri tem pa je pomembno predvsem to, da so vse te pesmi ustvarjali borci, po razredni ali celo politični pripadnosti tako različnimi anonimni in neanonimni amaterji in priznani umetniki, kmečki fantje dekleta, delavci in intelektualci (Hrovatin jih rad imenuje »politični aktivisti«, čeprav takrat tega izraza ni nihče poznal niti uporabljal) — vsi z mislijo na skupen boj zoper nasilje in krivice. Te pesmi so torej plod skupnega boja celotnega naroda. Zato jih ne moremo šteti za delavske, saj to niso niti po poreklu niti po svojem značaju, še manj pa po kakršnikoli literarni ali glasbeni specifikki, kar vse jim Hrovatin pripisuje.

Toda vse, kar Hrovatin navaja, da bi podkrepil svojo tezo, je tako zamotano, nelogično in kontradiktorno, da kljub vsej obilni retoriki in uporabljenim frazam samo pobija njegove trditve.

To nam potrjuje že njegov prvi stavek, ki se glasi: »Partizansko pesem v Jugoslaviji moremo šteti med delavske pesmi glede na to, da izraža splošne napredn družbene ideje delovnega ljudstva (podčrtal M. A.) v sodobnem pomenu besed kot zavestne težnje delavcev, kmetov, obrtnikov in delovnih izobražencev. (Mimogrede: Kaj so »družbene ideje delovnega ljudstva v sodobnem pomenu besede«?) Če ta stavek skrajšamo na razumljivo mero, dobimo trditev, da je partizanska pesem delavska zato, ker izraža težnje delavcev in kmetov, obrtnikov in delovnih izobražencev, se pravi vseh slojev in ne samo delavcev — če znamo razlikovati med delavci in delovnimi ljudmi! Torej ravno nasprotno, kar hoče povedati Hrovatin.

Še bolj samemu sebi nasproten je Hrovatin v zadnjem odstavku svojega članka, ko ugotovi, potem ko govori o »heterogenosti in raznovrstnosti« (kar je menda isto!) partizanskih pesmi, da so te »nastale in mogle nastati šele potem, ko se je delavski razred v Jugoslaviji tako razvil, da je mogel prevzeti vodilno vlogo v boju delovnega človeka za osvoboditev...« In zaključí: »Prav ta resnica nas navaja, da uvrstimo partizansko pesem med pesemske storitve delavskega gibanja kot posebno zvrst, ki ne pripada izključno delavskemu razredu (sic!), ki pa ima v njej odločilni delež, in sicer ne toliko po količini, temveč predvsem po kakovosti, kot revolucionarna množična pesem.« Seveda šteje Hrovatin med te »heterogene« pesmi npr. tudi Puntarsko, ki je nastajala, ko o pravem delavskem razredu ni bilo še duha ne sluha ali pa je bil, kakor pravi Engels, v embrionalnem stanju. Sicer pa se glede Puntarske tudi Hrovatin sklicuje na Engelsa (Nemška kmečka vojna), četudi bo bralec tam zaman iskal »inačico melodije« k tej pesmi, kakor mu jo pripisuje v svoji opombi št. 4. A pustimo to. Važnejše je, da Hrovatin končno sam prizna, da te »storitve« ne pripadajo izključno delavskemu razredu. Vendar si že zmerom skuša pomagati s »kakovostjo« in »izročilom«, ki naj bi bila odločilna za njihovo delavsko legitimacijo.

Če bi bil Hrovatin bolj pazljivo prebral omenjeni Engelsov spis, bi naletel že v uvodni pripombi na pomembno misel, ki je pravzaprav temeljna strateška in taktična maksima »najnaprednejšega razreda določene dobe«, ko pravi Engels (kar se nanaša na takratno že razvito Nemčijo): »Še mnogo manjka, da bi sestavljal večino nemškega ljudstva tisti razred, ki je izključno in za vse življenje navezan na mezdo. Delavski razred je navezan torej na zaveznike.« — In tem in takim zaveznikom — v našem primeru še več kakor zaveznikom — bi Hrovatin rad kar na lepem odvzel

njihovo solastnino in jim kot nekakšni nezavedni množici, ki sama ne premore nobene napredne ideje, izrazil nevero v njeno lastno ustvarjalno moč. Tako je, pa če se Hrovatin tega zaveda ali ne.

Zdaj pa še o »kakovosti« te »zvrsti« delavske pesmi. (Termin »zvrst« pomeni v literarni teoriji čisto nekaj drugega, namreč delitev na temeljne možnosti knjižnega oblikovanja kot so epika, lirika, dramatika ipd. (M. Kmecl: Mala literarna teorija), kar nima zveze s tem, kar hoče Hrovatin povedati. Tu pa bo, mislim, prav, če najprej omenimo, kaj pravijo o partizanski pesmi naši raziskovalci literarnega in glasbenega ustvarjanja med NOB kakor so Boris Paternu, Viktor Smolej, Tone Maček, Dragotin in Ciril Cvetko, Rafael Ajlec in drugi. Večina jih ugotavlja, da ne kaže partizanska pesem nobenega novega sloga, temveč pomeni le »podaljšek in prilagoditev že prej obstoječih slogov: nove romantike, poznega ekspresionizma in novega oziroma socialnega realizma... Le vsebina se peča z elementarnim vprašanjem človekovega obstoja in slovenske kolektivne eksistence.« (B. Paternu: Poglavje iz slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva in drugi spisi.) Tako se torej ni mogoče sklicevati na neke slogovne posebnosti partizanske pesmi. Enako se ni mogoče sklicevati niti na tradicije ali izročilo, ki bi izviralo iz naše ljudske pesmi, če izvajamo kmečke punte. Iz nje, pravi O. Župančič (Pozdrav partizanski pesmi), izhaja »zgolj topa vdanost v neizogibno usodo, brez kake užigajoče ideje, za katero bi bilo vredno iti v boj in smrt... Potlej pa je prišumela kakor veter z gora in iz gozdov melodija partizanska...« Se pravi, da je šele boj rodil novo vsebino. Ne izmišljamo si torej, česar ni!

Izjema so seveda delavske pesmi domačega ali tujega izvora, ki so nastale v obdobju naglega vzpona delavskega gibanja v svetu in pri nas. Toda domačih, slovenskih množičnih in uglasbenih, je tako bore malo, da se skoraj ne izplača o njih govoriti. In še tiste niso posebno revolucionarne. (Engelbert Gangl, Etbin Kristan ipd.) Pa se tudi nikoli niso pele v partizanih.

Preostane še torej »delovna pesem«, ki ima po Hrovatinu »že davno izročilo v jugoslovanski ljudski kulturi, v kateri je igrala posebno vlogo delovnega spodbudnika«. Bilo bi zelo zanimivo, če bi jih Hrovatin naštel, ker menim, da bi jih še s pomočjo Štreklja težko naštel kaj več kakor je prstov na roki — seveda če ne štejem mednje raznih antonmartinslomških in podobnih didaktičnih in večkrat pobožno priganjaških pesmic, ali pa takšnih, ki samo govore o nekem delu kot je na primer (bognasvaruj) sejanje ječmena očeta Janeza... Kako naj bi te pesmi vplivale na nastanek in razvoj partizanske pesmi sploh in še posebej kot delavske?

Potem je med viri, iz katerih naj bi zajemala partizanska pesem, kot delavska seveda, navedena tudi »nacionalistična domoljubna pesem« (ne vem, zakaj nacionalistična, če je že domoljubna?), ki pa je Hrovatin tudi ne navaja posebej. Jasno je, da tudi te ne moremo šteti med delavske, posebno še, če pomislimo na dolgo trajajoče avstro-marksistično orientacijo glede narodnega vprašanja nekdanih delavskih organizacij.

Zdaj pa še melodija in ritem in pa »gibnost«, ki naj bi po Hrovatinu tudi dokazovali delavski značaj partizanske pesmi. — Ritem se baje »sklada s specifičnim načinom partizanskega bojevanja«, ki naj bi zahteval »hitrejši tempo«, obenem pa »je bil borcem potreben tudi oddih v bolj čustvenih in ritmično bolj umirjenih melodijah... itd. Vse to je pač zelo zelo naivno in za lase privlečeno, kakor je naiven in za lase privlečen tudi zaključek: »Prav raznoličnost melodij (?) kaže... na specifičnost jugoslovanskih partizanskih pesmi kot posebne zvrsti delavske pesmi.«

Menim torej, da tudi melodija ne bo pomagala Hrovatinu iz zagate, saj velja zanj približno isto kot za originalnost sloga besedil. Res je, kar pravi Dragotin

Cvetko (Odraz osvobodilne vojne v slovenski glasbi — Slov. zbornik 1945), da je »velika osvobodilna vojna vplivala tudi na glasbeno stilnost... in bo morala slovenska glasba od eksperimentiranja čimprej kreniti k konstruktivnemu grajenju...« To velja seveda za naprej. Dotlej pa so bodisi izvirne bodisi prevzete partizanske pesmi zgolj »ustrezale razpoloženju slovenskih borcev za svobodo«. Podobno mnenje izraža tudi Rafael Ajlec (v razpravi o nekaterih vprašanjih slov. glasbenega zgodovinoslovja — Sodobnost 2/1970).

Vendar pa Hrovatin še ne bo vrgel svoje prazne puške v koruzo. Svoje trditve skuša podkrepiti še z nekaterimi primeri izmed mnogih »ustreznih« storitev (ta izraz Hrovatin večkrat zelo rad neustrezno uporablja; pogosto namesto kazalnega zaimka, kar povzroča včasih nejasnost), ki jih je za to posebej izbral. (Objavlja jih čisto po nepotrebnem z notami vred, ko bi se vendar lahko skliceval na eno izmed številnih pesmaric, če že ne na poslednjo, najbolj avtentično: Vstanite, sužnji, pri kateri je sam sodeloval.) Za prvo pesem Le vkup, uboga gmajna, smo že rekli, da nima zveze z delavskim razredom, tudi če upoštevamo, da je bilo Klopčičevo besedilo narejeno šele v novejšem času. Prav tako ne druga pesem: Tam na Pugled gori, ki je izvirno hajduška (!) in tudi po sodobnem besedilu nima kaj opraviti z delavskim razredom. Enako tretja: Na juriš, ki je izrazita partizanska, a govori le o borcih partizanih in poziva v boj »vse brate teptane«. Četrta pesem: Bratje, le k soncu, svobodi je iz Rusije in jo lahko štejemo res za delavsko, vendar ima v našem prevodu širši značaj, saj poziva »vstani, oj, ljudstvo slovensko... Tudi peta: Naglo puške smo zgrabili (kakor se glasi eden od slovenskih prevodov), je ruska, a le vojaška in spet ne delavska. Šesta je Bilečanka, ki pač nikakor ne »predstavlja domačega delavskega gibanja, kakor je zapisal Hrovatin, temveč je izrazit izraz ljudskofrontnega gibanja. Naj mi bo kot avtorju dovoljeno, da to posebej poudarim. Podobno velja za izrazito partizansko pesem: Hej, brigade in tudi za zadnjo: Svobodna Slovenija, ki pa je originalna makedonska. Pri tej tudi nobena akrobacija z njeno »gibnostjo« oziroma »heterometrično melodijo«, ki naj bi bila »priljubljena pri korakanju ob priliki javnih manifestacij in demonstracij« ne more pomagati Hrovatinu iz vode, ki si jo je sam natočil. Pomagati pa mu tudi ne more njegov računski trik, ki naj bi dokazoval, da je od navedenih pesmi »kar pet primerov nastalo v delavskem gibanju že pred NOB... «In takšno količinsko razmerje naj bi pokazalo med drugim, da je imel med NOB delavski razred pomembno vlogo v skupni osvobodilni fronti, ki je združevala kmete, obrtnike in delovne izobražence z naprednimi delavci.« Lepo. Toda Hrovatin bi lahko mirno in brez sramežljivosti rekel še kaj več, in sicer, da delavski razred ni imel samo pomembne vloge, temveč kar vodilno vlogo, četudi je bil v manjšini. Ampak to ne spremeni mnogo na stvari. Kajti zato si delavski razred še ne more lastiti in si tudi ne lasti vse partizanske glasbene in literarne ustvarjalnosti med NOB, niti je ne razglša za plod izključno svojih idej. Saj tudi zmaga le-teh ni samo njegova zmaga, ampak zmaga vsega ljudstva, ki mu je sledilo v boj, v čemer je ravno vsa veličina tega boja in tudi veličina partizanske pesmi kot plodu ustvarjalnosti najširših plasti našega naroda in naših narodov, za kar tudi nosi in bo zmeraj nosila neizbrisni vseljidski in vsenarodni pečat.

Zato je Hrovatinova teza, ki pomeni zoževanje značaja in pomena partizanske pesmi na Prokrustovo posteljo enega samega razreda, ne samo napačna, temveč tudi nesmiselna in popolnoma nepotrebna ter politično neoportuna. Povrhu pa vnaša še zmedo v pojmovanje partizanske pesmi kot že utrjene slovstvene in zgodovinske kategorije.

Črtomir Šinkovec

Leopold Trepper: Velika igra

Leopolda Trepperja, velikega poglavarja Rdečega orkestra, obveščevalne mreže v službi Sovjetske zveze, smo že pred leti spoznali iz izjemno zanimive knjige Rdeči orkester, ki jo je napisal francoski pisatelj in publicist Gilles Perrault. V slovenskem prevodu je izšla leta 1971. Že ta knjiga, ki pripoveduje o domala neverjetnih dogodkih in podvigih v zakulisju druge svetovne vojne, o delovanju sovjetske obveščevalne mreže, ki je bila razpredena v Nemčiji, Belgiji, na Nizozemskem in v Franciji, je o velikem poglavarju Trepperju marsikaj povedala. Proti tej obveščevalni mreži, kako jo v kali uničiti, pa je naperil vse sile Abwehr, nemška vojaška protiobveščevalna služba. V ta nevidni boj so posegli tudi posebni obveščevalni oddelki Gestapa, sestavljeni iz najboljših nemških sleduhov, toda preteklo je precej časa, da so Rdečemu orkestru, vendar nikoli v celoti, in njegovemu poglavarju prišli na sled.

Rdeči orkester je strhljiva knjiga, bere se kot kriminalni roman, saj pripoveduje, kako je veliki poglavar s svojo sovjetsko obveščevalno službo, deloval v zahodnih evropskih državah, ki so jih bile kmalu nato zasedle hitlerjevske armade. Dogajale so se skoraj neverjetne stvari, usodna naključja, ki se često zde bujna pisateljeva domišljija, čeprav vemo, da se je dosledno naslanjal na arhivsko gradivo, ki ga je zbiral več let, se soočal s preživelimi akterji, pa tudi s soudeleženci obveščevalne in protiobveščevalne službe. Na osnovi vsega tega je avtor, na podlagi dokumentov, pojasnil toliko zapletenih in dvomljivih zadev, da je tedaj pomenila knjiga Rdeči orkester za mnoge bralce pravo odkritje.

Kdor je prebral to knjigo in v njej občudoval ljudi, ki so se vsem bistvom predali boju proti fašizmu tudi za ceno življenja, ki je občudoval junake, ki niso klonili niti pred grozljivo smrtjo, a je morda podvomil v resničnost z domnevo, da je dejavnost Rdečega orkestra prikazana v tej knjigi v poveličani luči, bo zdaj našel neposrednejšo podobo teh dogodkov v spominih samega velikega poglavarja Leopolda Trepperja Velika igra, v knjigi, ki je izšla pri Založbi Borec.

V Veliki igri bralec spozna velikega poglavarja Rdečega orkestra takorekoč iz prve roke, iz njegovih spominov, ki segajo v detinska leta v kraju Novy Targ na Poljskem. Bil je sin Žida, malega trgovca, kljub temu so živeli na robu revščine. Mračni prizori bede so se mu jedko vtisnili v spomin. Ko se je začela prva svetovna vojna mu je bilo devet let. Nekega dne je ulico vznemiril krik: »Prišli so ruškega špijona!« To se mu je neopredelljivo vtisnilo v srce.

Poljska je bila vojno prizorišče, zato s svojci vojna leta preživi na Dunaju. Ob razsulu se vrnejo v Novy Targ, Trepper se zaposli in med dombrovskim proletariatom začuti odmeve oktobrske revolucije. Tudi sam se nagiba h komunizmu, kajti le v njem vidi rešitev židovskega vprašanja. Spričo hude gospodarske krize, se s skupino mladih komunistov odseli v Palestino, ki se poveže z Arabci v boju za pravičnejšo družbeno ureditev, proti angleškemu kolonializmu. Znajde se v ječi, nato ga izženejo. Zatočišče išče v Franciji, kjer živi precej priseljenih Židov. Tudi tu se v hudih razmerah bori za goli obstoj in deluje v okviru

francoske komunistične partije. Vodstvo le-te kmalu odloči, naj gre Trepper v Moskvo, kjer naj bi si izpopolnil svoje teoretično znanje. Na tej poti se v Nemčiji prvič sreča z divjaštvom hitlerizma, v čemer spozna najresnejšo nevarnost. Po študiju v Moskvi ga to prepričanje pripelje v obveščevalno službo Rdeče armade. Spoznavajoč Trepperjeve obveščevalne sposobnosti, ga vodja obveščevalnega centra general Berzin pripravi do tega, da je prevzel vodstvo obveščevalne službe v Belgiji, Franciji in na Nizozemskem, kjer je z vso pretkanostjo spletel nevarno obveščevalno mrežo, ki prisluškuje hitlerjevskim vojaškim štabom, njihovim načrtom in nakanam. Tudi v srcu rajha, v Berlinu, delujejo »pianisti« v veliki igri Rdečega orkestra.

Na sled mu pride in zadá mu prve udarce Abwehr, nemška vojaška proobveščevalna služba, in to ne brez krivde Centra v Moskvi, kajti sposobnega generala Berzina je Stalin dal likvidirati, na njegovo mesto pa so bili postavljeni, za to obveščevalno službo nesposobni ljudje. Na lov za Rdečim orkestrom so se odpravile tudi posebne skupine najboljših gestapovskih vohljačev, in naposled prišle na sled velikemu poglavarju Trepperju, ki ga aretirajo. Toda ker Himmler izda posebno odredbo, ga ne ubijejo, pač pa začne igrati z njimi nenavadno »partijo šaha« v razmerah, ka-

terih skrivnost zdaj sam Trepper razkriva v svojih spominih.

Po osvoboditvi Pariza ga odpeljejo s sovjetskim letalom na poročanje v Moskvo, toda tu doživi usodo kot večina njegovih bojnih tovarišev. Trepperja aretirajo in plača hud davek stalinističnim čistkam. Sicer mu priznajo velike zasluge, plačati pa mora sodelovanje z generalom Berzinom. Vse do Stalinove smrti in še dlje preživi v ječah, ko ga naposled spustijo na prostost in ga popolnoma rehabilitirajo. Tedaj se odloči, da bo preostali del življenja preživel v rodnem kraju na Poljskem. Toda tudi v novi socialistični državi doživi kot Žid preganjanje, ker se je pridružil židovski skupnosti, ki je preživela taborišča smrti. Zanj so se zavzeli nasprotniki takšnega ravnanja v mnogih zahodnih državah, da je lahko zapustil domovino svojih očetov...

To je le kratek in splošen povzetek Trepperjevega življenja in vsebine knjige, ki je odkrita in iskrena zgodovina človeka, mnogih junaških ljudi, ki so se brez oklevanja z vsem svojim bistvom in predanostjo posvetili boju proti taki pošasti, kot je nacizem.

Knjigo se splača prebrati, saj se človek ne spozna le z delovanjem Rdečega orkestra, temveč s širšimi družbenimi, političnimi in tudi gospodarskimi razmerami tistega časa.

Slavko Rupel

Tri knjige v zbirki »Rdeči atom«

Zbirko Rdeči atom je zasnovala založba Partizanska knjiga, da bi slovenskim bralcem posredovala dela o revolucionarnih gibanjih v svetu ter jih seznanila z deli, ki govore o osvobodilnem boju drugih narodov. Založba je prvotno nameravala izdati celo serijo 25 knjig naenkrat, je pa zaradi tehničnih težav morala svoj načrt spremeniti. Tako je lani izdala pet knjig te zbirke, zdaj pa tri. Vse tri knjige so si po svojem značaju in po svojih avtorjih močno različne. Gre za avtobiografijo črnske revolucionarke Angele Davis, za roman francoskega eksistencialista Jeana Paula Satra Smrt v duši in za Partizanski dnevnik italijanske intelektualke, udeleženke odpora proti fa-

šizmu Ade Gobetti. Različnost teh knjig je očitna, saj je Davisova napisala avtobiografijo pod vtisom svojega zapora in procesa proti njej, Ada Gobetti je posredovala svoje dnevniške zapiske, nastale med vojno, knjiga J. P. Satra pa je literarna umetnina. In vendar je vsem trem knjigam skupna misel na odpor, ideja svobode in borba proti vsakemu zatiranju, rasnemu, nacionalnemu, političnemu in idejnemu. Vse tri knjige so apoteoza borbe in svobode. Konflikt med umetnostjo in revolucijo je stalno prisoten. Tega se je zavedala tudi slovenska založba. V prepričanju, da umetnost, ki ni agitacija, kljub svoji kritični misli lahko spremlja revolucijo, da je umetnost lahko še bolj pra-

vična in še bolj prepričljiva, kot pa agitka, da torej ni razkola med revolucijo in umetnostjo, se je založba odločila, da v svojo zbirko Rdeči atom uvrsti literarna dela, če pa teh ne, pa vsaj dela, ki bodo pomenila zanimivo branje za slovenske bralce. Zato je pri vseh svojih izdajah poskrbela tudi za spremno besedo, ki naj bralcu pomaga razumeti ozadje in bistvo stvari in ki naj sicer uvede bralca v svet, o katerem knjiga govori.

Prva knjiga je AVTOBIOGRAFIJA znane ameriške borke za črnske pravice, članice zveze proti rasističnemu in političnemu zatiranju, komunistke Angele Davis, ki se je sredi sedemdesetih let močno angažirala in bila zaradi tega tudi preganjana in zaprta. Ameriške oblasti so jo obtožile sodelovanja pri umoru sodnika, pri ugrabitvi in proti-državni zaroti, vendar jo je kalifornijsko sodišče po dolgem procesu in daljšem preiskovalnem zaporu oprostilo. V knjigi prikazuje avtorica svoj zapor in proces, razen tega pa je del knjige posvečen prikazu pisateljičin mladih let, predvsem pa njeni revolucionarni dejavnosti. Tako knjiga ni prava avtobiografija in je to poudarila tudi avtorica, ko je v spremni besedi zapisala, da je knjiga politična biografija, ki poudarja ljudi, dogodke in sile, ki so jo pripeljali do njene sedanje vloge. Njena knjiga je torej prikaz ameriških razmer v policiji in sodstvu, prikaz sodobne ameriške družbe in izpoved pisateljčin idej, ki odločno poudarja, da je treba sedanjo ameriško družbo spremeniti. Zato se avtorica tudi navdušuje za Sovjetsko zvezo, za države socialistične demokracije (Jugoslavije pa pri tem sploh ne omenja) in za Kubo, kamor se je odpravila po izpustitvi iz zapora. V času ko ameriška družba rada poudarja, da je idealna družba, da so v njej rešeni problemi, ko pri tem očita drugim kršitve človečanskih pravic, prihaja knjiga Angele Davis kot nalašč za demantiranje teh trditev. To poudarja tudi uvodna beseda Rudolfa Rizmana, ki poudarja znane tegobe, ki tarejo ameriške državljanke črne polti. Vendar pa opozarja na razliko med Angelo Davis in drugimi črnskimi voditelji, ki se bore proti rasni diskriminaciji in vidijo v razliki barve poglavitno oviro sodobne ameriške družbe. Angela Davis pa je prišla do spoznanja, da je ločnica med izkoriščanimi in izkoriščevalci mnogo širša od rasne ločnice. Odtod tudi njena odločna revolucionarnost in odločnost v boju, ki ga jasno izpoveduje.

Pripoved Angele Davis je dovolj zanimiva, da bo pritegnila širok krog bralcev. Ne samo tisti del knjige, ki opisuje razmere v zaporih in proces, temveč tudi tisti del,

ki govori o mladosti avtorice in o protislovjih ameriške družbe. Morda bo izpoved ameriške revolucionarke, ki je sicer filozofinja, vendar pa se jasno in nedvoumno izraža v izpovedih svojih revolucionarnih idej, slovenskim bralcem manj povedala kot bralcem drugih narodov. Bo pa vsekakor dragoceno in zanimivo branje. Še to: knjigo sta prevedla Boris Verbič in Ljubinka Behtar, založba pa je poskrbela za obsežno naklado 6500 izvodov.

Roman Jeana Paula Sartra SMRT V DUŠI je tretji del trilogije z naslovom Pota svobode. Roman pomeni zaključek in obenem vrh Sartrovega romanopisja ter s tem tudi krono eksistencialistične teorije, ki je po zadnji vojni tako razburkala duhove. Slovenskemu bralcu bo razumevanje teksta omogočila spremna beseda prevajalca Jaroslava Skrušnyja, ki v njej poudarja na eni strani literarno preobleko za pisateljevo eksistencialistično filozofijo, na drugi strani pa vendarle podobo uporniške misli in uporniškega duha, ki sta tako bistveno značilna za to delo, da je založba uvrstila roman v svojo zbirko revolucionarne literature. Sicer pa Sartrov roman pripoveduje o profesorju filozofije iz Pariza Mathieuju Delaruju, ki se ob nemškem napadu, junija 1940, znajde s svojo četo vojakov obkoljen od Nemcev. Tedaj je bilo med vladama že sklenjeno premirje, pa tudi sicer je bil položaj četice maloštevilnih francoskih vojakov docela brezupen. Kljub temu se Mathieu odloči za docela brezsmiseln spopad, ki je že v naprej obsojen na neuspeh. Mathieujeva akcija pa pomeni samo potrditev njegovega doslej ključnega bivanja, s to akcijo pa bo uveljavil svoj »biti« in potrdil svojo prisotnost. Tako je torej zgodba sama, pripovedovana zanimivo in živahno, predvsem forma za izpoved Sartrove eksistencialistične filozofije. Toda glavnega junaka preveva tudi želja po svobodi, želja po odporu proti zavojevalcem, to pa je tisto, kar sicer daje temu romanu še posebno noto in pomen. Ker je prav o Sartrovi filozofiji in njegovem romanopisju dosti govora bo nedvomno koristno, da bodo naši ljudje iz prve roke, neposredno iz romana, vse to spoznali sami. Spremna beseda jim bo pri tem še v pomoč. Sicer pa morda ni odveč poudariti samo na sebi zanimivo pripoved in zgodbo.

PARTIZANSKI DNEVNIK Ade Gobetti je ob teh dveh knjigah nekoliko manj pomembna, čeprav po svoje zanimiva, zlasti ker lahko iz nje spoznavamo osvobodilni boj v severnih italijanskih pokrajinah po padcu fašizma. Avtorica — sedaj že pokojna — ki sicer ni bila poklicna političarka, se je

aktivno udeleževala osvobodilnega boja in vodila akcijsko stranko, ki se je skupaj s KPI zavzemala za oborožen upor proti nemškemu okupatorju in ostankom italijanskega fašizma. V svoji hiši v Torinu je zbirala italijanske intelektualce, vodila njih oboroženi upor in se ga tudi sama aktivno udeleževala. O vsem tem je že med vojno pisala dnevniške zapiske, ki jih je potem objavila v knjigi. Ti zapiski so zelo zanimivi, čeprav je poudarek na pripovedi o akcijah.

Sicer pa predstavlja dnevnik dokument časa in pričevanja o dneh borbe proti nacizmu in fašizmu. Slovenskemu bralcu bo ozadje bojev, italijanskih pogojev in vloge raznih strank ter pisateljice v njem še posebej, pojasnil uvod (napisal ga je Goffredo Fofi), ki je še posebej zanimiv. Zlasti še, ker poudarja, da je ta partizanski dnevnik vredno prebrati saj prikazuje duha in bridkosti v času odpora, čeprav ne predstavlja velike literature.

Slavko Rupel

Drago Vresnik: Na begu

Problem slovenskih otrok, ki so jih Nemci že na začetku okupacije iztrgali staršem in jih odpeljali v Nemčijo, da bi jih tam ponemčili in vzgojili v janičarje, predstavlja posebno, žalostno poglavje okupacije in zasužnjenja slovenskega naroda. Predstavlja pa tudi snov, ki pomeni hvaležno in zanimivo temo za pripoved in literarno obdelavo. Vendar pa je bilo o tem sorazmeroma malo napisanega, čeprav smo po vojni vsi aktivno spremljali prizadevanja za vrnitev še tistih otrok, ki so jih po vsej sili hoteli zadržati v tujini. Zdaj se je te žalostne, a obenem zanimive snovi lotil pisatelj in publicist Drago Vresnik, ki je bil sam eden takih pregnanih in zasužnjenih otrok. Tako je lahko sam najbolj avtentično in osebno prizadeto napisal knjigo, ki sicer ni dokumentarno delo, je pa literarno obdelana pripoved in ki kot taka morda še bolj neposredno in še bolj živo učinkuje na bralca s svojo živo resnico in življenskostjo. Gre za knjigo z naslovom NA BEGU, ki jo je izdala založba Borec in ki je dobila 2. Kajuhovo nagrado za leto 1976. Pa tudi za delo, ki bo prav gotovo vzbudilo dovolj zanimanja med odraslimi in mladimi bralci, in ki bo osvežilo spomin na tragične usode slovenskih otrok med vojno.

Drago Vresnik je pred vojno obiskoval gimnazijo v Mariboru, v čigar daljši okolici je bil doma. Nemci so vso družino, ki je sodelovala v osvobodilnem boju, pozaprli in razselili in on sam je preživel vojno. Sam je sodil med ukradene otroke, ki jih sam opisuje v svoji knjigi. Odpeljali so ga sku-

paj z drugimi slovenskimi otroki s Štajerske na Bavarsko in v Šlezijo, kjer je bil v posebnem taborišču, delati pa je moral na neki kmetiji. Toda štirinajstleten fant se je odločil da pobegne v domovino in to mu je tudi uspelo. Doma se je kot partizan vključil v osvobodilni boj, končal po vojni gimnazijo, fakulteto in se posvetil novinarstvu ter pisateljstvu. Ni bistvenega pomena ali je Vresnikova pripoved o Ivanu Robniku v knjigi Na begu docela ali le deloma avtobiografska. Dejstvo je, da je prav na podlagi lastnih doživetij pisatelj napisal pretresljivo zgodbo o ukradenem otroku, ki se ne ukloni in ves čas bivanja v tujini samo premleva zamisel, kako bi pobegnil v domovino in uresničil svojo željo po prostosti. To svojo zamisel junak njegove pripovedi tudi uresniči, kakor jo je uresničil pisatelj sam.

Pisatelj pripoveduje o izgonu slovenskih otrok iz Celja, o življenju v posebnem mladinskem taborišču, o delu pri kmetih, predvsem pa o begu v domovino. Za pot si je Ivan preskrbel zemljevid in nekaj hrane ter pobegnil iz taborišča. Vendar je začetek slabo kazal, kajti proti jutru prve noči se je znašel na približno istem kraju, kjer je svojo pot začel. Vendar ni odnehal. Najprej je hodil peš, potem pa se je med letalskim alarmom vtihotapil na vlak med begunce, ki so iz bombardiranih področij severne Nemčije odhajali na Tirolsko. Našel si je celo zaščitnika v starem možu in se uspešno pripeljal do Salzburga. Potem pa so ga na

kolodvoru prijeli, ga strpali v zapor in prepoznali kot begunca iz taborišča. Na poti vrnitve proti severu je med prenočevanjem v zaporu v Nürnbergu doživel letalski napad, porušenje dela jetnišnice in se spet rešil na prostost. Z vojaškim transportom se je, skrit med ponjavami, pripeljal do Koroške, kjer je izskočil in se čez hribe vrnil v domovino ter odšel naravnost v partizane.

V tej zgodbi pripoveduje torej pisatelj o poti otrok v taborišče in o življenju v taborišču, o delu pri kmetu in predvsem o begu mladega slovenskega fanta. Pripoved pri tem ni zanimiva samo zaradi trne in upornosti štirinajstletnega fanta temveč tudi zaradi prikaza njegovega bega in še posebej zaradi prikaza razmer v Nemčiji med vojno. Pisatelj nam pripoveduje o fanatizmu ljudi pa o istočasnem poštenju redkih posameznikov, ki pa se v policijskem terorju niso upali reči poštene besede. Pripoveduje nam o načrtnem vzgajanju surovosti in sovraštva, o preganjanju Židov in Nem-

cev sploh, pa tudi o bombardiranjih in zmedih, ki je nastajala v zaledju. Tako nam daje dvoje zanimivih podob in nasprotij: podobo slovenskega dečka, ki so ga odgnali v sužnost in podobo tuje dežele med vojno. Oboje skupaj združeno pa daje zanimiv tekst. Njega odlike so živa in zanimiva pripoved, neposrednost in pristnost pripovedi, prepričljivost in plastičnost prikazanih ljudi. Celotna podoba tako polno zaživi pred bralcem, ki knjigo odloži poučen, pa tudi pretresen ob misli na to, kaj bi se lahko z vsemi nami dogajalo, če se ne bi odločno uprli kot se je uprl Ivan Robnik, junak Vresnikove knjige.

Vresnikova knjiga Na begu torej ni samo dobro napisana in zanimivo pripovedovana zgodba o slovenskem fantu, ki so ga odgnali v tujino sovražni okupatorji, temveč je tudi delo, ki nam obuja spomin na pretekle čase in nas vedno znova opozarja. Da pa je knjiga tako bralna, da je ne odložimo prej, dokler je na mah ne preberemo, je skoraj odveč poudariti.

V oceno smo prejeli

Tito. V počastitev štiridesete obletnice prihoda tovariša Tita na čelo KPJ. Izbor Titovih govorov in člankov o revoluciji, samoupravljanju in neuvrščeniosti, misli njegovih sodelavcev o njem ter ljudske in umetne pesmi o Titu. Knjigo so pripravili: Dr. Pero DAMJANOVIC, Janko LIŠKA, dr. Ivan KRISTAN, Jera VODUSEK-STARIČ, dr. Jože ZEMLJAK, Zofija KLEMEN in Tone PAVČEK. Titov portret z II. zasedanja AVNOJ Božidar Jakac. Izdala in založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Slobodan NEŠOVIČ — Tihomir STANOJEVIČ: Josip Broz Tito. Zbirka Obrazi. Poslovenil Branko Žužek. Slike izbrala avtorja. Na naslovni strani portret maršala Tita, ki ga je naslikal Božidar Jakac leta 1943 v Jajcu. Izdano ob 85-letnici življenja Josipa Broza Tita in 40-letnici, kar je na čelu ZKJ. Opremila in oblikovala Dunja Furlani. Izdala in založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1977.

Jean Paul SARTRE: Smrt v duši. Roman. Zbirka Rdeči atom. Prevedel Jaroslav Skrušny. Opremil Pavle Učakar. Izdala in založila v nakladi 6500 izvodov Partizanska knjiga. Ljubljana 1976.

Ada GOBETTI: Partizanski dnevnik. Zbirka Rdeči atom. Prevedla Sonja Rupel. Opremil Pavle Učakar. Izdala in založila v nakladi 6000 izvodov Partizanska knjiga. Ljubljana 1976.

Angela DAVIS: Avtobiografija. Zbirka Rdeči atom. Prevedla Boris Verbič in Ljubinka Belehar. Spremna beseda in opombe Rudolf Rizman. Opremil Pavle Učakar. Izdala in založila v nakladi 6500 izvodov Partizanska knjiga. Ljubljana 1976.

Leopold TREPPER: Velika igra. Spomini vodje Rdečega orkestra. Prevedel France Šušteršič. Oprema in notranja ureditev Jel-

ka Novak. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1977.

Edvard KOCBEK: Zbrane pesmi 1. Urednik Tone Pavček. Opremil Jure Kocbek. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Edvard KOCBEK: Zbrane pesmi 2. Esej o pesniku napisal Andrej Inkret. Opremil Jure Kocbek. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Svetlana MAKAROVIC: Izštevaje. Izbral in uredil Veno Taufer. Opremil Matjaž Vipotnik. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Ivo SVETINA: Dissertationes I. del. Ekonomija emblemov 1975—1977. Urednik Tone Pavček. Opremil Matjaž Vipotnik. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Pavle ZIDAR: Jezus iz pekla. Uredil Tone Pavček. Opremil Dušan Muc. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Mitja MEJAK: Portreti. Zbirka »Bela krikantema«. Izbral, uredil in spremno besedo napisal France Vurnik. Opremil Jože Brumen. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Jevgenij ZAMJATIN: Mi. Zbirka Sto romanov 81. Prevedel Drago Bajt. Uvodno študijo napisal Drago Bajt. Opremil Cveto Jeraša. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Jerzy ANDRZEJEWSKI: Pepel in diamant. Zbirka Sto romanov 82. Prevedel France Vodnik. Uvodno študijo napisala Rozka Štefanova. Opremil Cveto Jeraša. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Samuel BECKETT: Molly. Zbirka Sto romanov 83. Prevedel Aleš Berger. Uvodno študijo napisal Aleš Berger. Opremil Cveto Jeraša. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.